ڪجھ پراڻا رسالا

Gul Hayat Institute

درمحمد پٺاڻ

مـــوذن

تعارف: هي پندرهن روزهه سنڌي رسالو خير محمد نظامانيءَ جي ڻ ايڊيٽريءَ هيٺ ڇهين سيپٽمبر ۱۹۴۸ع کان وٺي جاري ٿيو. رسالي جو دفتر شاهي بازار حيدرآباد ۾ هوندو هو ۽ اهو اتي ئي آفتاب پرنٽنگ پريس ۾ ڇپبو هو. رسالو ″۹½×۷½ سائيز جو ۽ ٺهن کان مٿي صفحن تي مشتمل هوندو هو. رسالي جي ساليانو قيمت ڏهه روپيه هوندي هئي ۽ ان جي في ڪاپي اٺن آنن ۾ ملندي هئي.

پاليسي: رسالي جي پهرين پرچي جي اوراق گرداني ڪرڻ مان معلوم ٿو ٿئي ته ان تي نج مذهبي اثر ۽ رنگ چڙهيل هوندو هو. خود ايڊيٽر صاحب به انهيءَ حقيقت تي روشني وجهندي لکي ٿو ته:

" رساله موذن اوهان جي هٿن ۾ آهي، موذن جو مقصد ڪا جديد علمي خدمت يا ادب ۾ اضافو ناهي بلڪ موذن هڪ ڦٽيل دل جي صدا آهي ۽ بس.

موذن جي جاري ڪرڻ مان ٻه مقصد آهن، هڪ مسلمانن کي اسلام تي هلڻ جي دعوت ٻيو پاڪستان ۾ اسلامي آئين ۽ قرآني قانون جاري ڪرائڻ لاءِ جدوجهد ..."(۱).

مـــواد: رسالي جو پورو مواد مذڪوره بالا پاليسيءَ جي حصول جي هڪ قلمي ڪوشش هئي. اهو مواد فني نقطه نگاهه کان نثر توڙي نظم تي مبني هوندو هو. جيئن ته رسالي جو ايڊيٽر نه رڳو صحافي هو، پر ان سان گڏ عروضي شاعر به هو ان ڪري رسالي جي نظم واري حصي تي به خاصو توجهه ڏنو ويندو هو. هن رسالي ۾ شايع ٿيندڙ شاعري جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

اڄ ته آديءَ رات جو مهندار مون کي ياد پيو
مصطفيٰ، مرسل مٺو، منٺار مون کي ياد پيو.
سيد عالم جي سڪ ۾ ننڊ نيشن تي حرام
دل جو دلبر، دلربا، دلدار مون کي ياد پيو.

---

(۱) ڏسو، " موذن" ، جلد ۱، نمبر ۱، ڇهين سيپٽمبر، ۱۹۴۸ع

سونهن ۾ سهڻي جو پانيان مٺ نه ڪنهن کي ملڪ ۾
حسن عالم، سونهن جو سردار مون کي ياد پيو.
لڙڪ اکين مان وهن ٿا غربت اسلام تي
ڪاروان دين جو سالار مون کي ياد پيو.
سر مٿي پٿر سهي جنهن سر بلند اسلام ڪيو
سو خدا جي دين جو غمخوار مون کي ياد پيو.
اڄ پراڻا چاڪ چڪيا قلب ٿي ويو خون خون
سبز گنبذ جو در و ديوار مون کي ياد پيو.
جت ستو سردار سهڻو سو پلا وسري ڪئان
هو مدينو هر گهڙي، هربار مون کي ياد پيو(١).

رسالي جي پهرين پرچي ۾ جو نثري مواد پيو تنهن جو وچور هن ريت آهي:

١- " تاثرات "
٢- " هي ڪير آهي"
٣- "جمهوريت بيگم"
٤- " تعليم اسلام"
٥- " سچن ٿي سختيون"

رسالي جي طنزيه مضمون " جمهوريت بيگم" مان اقتباس هيٺ ڏجي ٿو:

" اسلامي مطالبي جي اها قوت ڏسي ۽ مسلمانن جي " قرآني قانون" قائم ڪرڻ جي عزم بالجزم کي ڏسي، ابليس ملعون جي زال" جمهوريت بيگم" کي اچي آنڌ مانڌ لڳي ۽ هن پنهنجن ۽ پنهنجي مڙس جي پوئلڳن کي هڪ دردناڪ خط لکيو، جنهن جي عبارت هي آهي:

..... آئون نهايت ڏک ۽ افسوس سان خبردار ڪريان ٿي ته زمانو بدلجي رهيو آهي ۽ مسلمانن مان هي جو " قرآني آئين" ۽ " شرعي حڪومت" جو آواز بلند ٿي رهيو آهي سو شايد مون کي ۽ مهون سان گڏ اوهان

(١) ڏسو، " موذن"، جلد ١، نمبر ١، ڇهين سيپٽمبر ١٩٤٨ع ص ١٢

، ڪي ــ نهوڙي نئي٠٠٠٠٠

اوهان ڪي پاڪستان جي موجوده سرڪار تي ٻه پاڙ نـــــ

ڳهرجي٠٠٠٠٠ هي ماڻهو خود غرض۽ ٻزدل آهن جيستائين اسان جو پاسو

زور آهي تيستائين هواسان سان آهن٠٠٠٠٠٠ اهي خط لفافن ۾ بند ڪري

خاص قاصدن جي هٿان جن مکيه ماڻهن ڏانهن موڪليا ويا تن جا نالا هـــي

آهن:

مسٽر غلام برطانيه، ڪامريڊ لامذهب، مسز بي حيا، مس فاحشه جان،

مس فلم جان ، مسٽر رشوت شاهه، نواب شراب خان، مولانا ايمان فروش٠٠"(١)٠

---

(١) ڏسو، "موذن"، جلد ١، نمبر ١، ڇهين سيپٽمبر ١٩٥٨ع ص ١٨-٢٠

چوڏس

تعارف: آکاڻين جو هي هفتيوار رسالو پورومل چنديرام رکياڻي جي ايڊيٽريءَ هيٺ ١٩٢٨ع کان وٺي ڪراچي شهر مان جاري ٿيو. ان جو پرنٽر ۽ پبلشر آسود ومل ادارام ماکيجي هوندو هو. رسالو " سنڌ سماچار اليڪٽرڪ" پرنٽنگ پريس ۾ ڇپبو هو. رسالي جي انتظامي پاليسي هن ريت هئي.

١- رسالي جي في ڪاپي هڪ آني ۾ ملندي هئي.

٢- رسالي جي سائيز ½٧×٥" هوندي هئي.

٣- رسالي جي هڪ ڪاپيءَ ۾ اڪثر ڪري ٽي ڪهاڻيون يا ان جيترو مواد ڏنو ويندو هو.

٤- رسالو چاليهاري ڪن صفحن تي مشتمل هوندو هو.

مواد ۽ ترتيب: رسالي جي ابتدا يا آخر واري اندرين صفحي تي " هفتي جون چونڊ خبرون" جي عنوان سان هڪ مستقل صفحو ڏنو ويندو هو، جنهن ۾ هندستان ۽ باقي دنيا جون اهم خبرون بلڪل اختصار ۾ ڏنيون ويندون هيون. انهيءَ کان سواءِ باقي ٻيو ادبي مواد آکاڻين ۽ شعر و شاعريءَ تي مشتمل هوندو هو.

آکاڻيون: هي بنيادي طور تي آکاڻين جو رسالو هوندو هو. انهيءَ ڪري هن صنف تي خاص توجهه ڏنو ويندو هو. اڪثر ڪري هڪ رسالي ۾ ٽي آکاڻيون ڏنيون وينديون هيون، جن ۾ ترجمو ٿيل يا اصلي آکاڻيون شامل هونديون هيون. هن رسالي سالن جا سال آکاڻين جي اشاعت ۽ اوسر ۾ اهم پارٽ ادا ڪيو انهيءَ علمي ۽ ادبي ڪارنامي کي ڪڏهن به ادبي تاريخ وساري نه ٿي سگهي. هتي پورين آکاڻين جو نه وچور ڏيڻ ممڪن آهي نه وري انهن تي تفصيلي تنقيد ئي ڪري سگهجي ٿي. ان ڪري هڪ سال جي معياري آکاڻين جو وچور نمونيءَ مثال طور هيٺ ڏجي ٿو:

١- "آخرين انجام" ليکڪ: ڪرن سال ٧، پرچو ٤، اپريل، ١٩٣٦ع

٢- " درزي" " دنيچند کتري " ٨، " ٢٠، جولاءِ ١٩٣٦ع

٣- "شاديءَ جي رات" " موٽو لچيرام " ٨، " ٢١، آگسٽ ، ١٩٣٦ع

۴- "وفائيءَ بيوفائي"   ليک: لعل قاصر   سال ۸، پرچو ۲۲، آگسٽ ۱۹۳۶ع

۵- " دوا جي قيمت"   " امرو ديواڻي   " ۸، " ۲۶، سيپٽمبر ۱۹۳۶

۶- " نرملا"   " ايم - ٽي موالي ؟ ۸، " ۳۰، آڪٽوبر ۱۹۳۶ع

۷- " ڇتو"   " آسن ڪرن   " ۸، " ۳۶، نومبر، ۱۹۳۶ع

۸- " خطا"   " آسن ڏيالاڻي   " ۸، " ۳۹، ڊسمبر، ۱۹۳۶ع

شاعري: چوڏس ۾ نه رڳو آکاڻيون شايع ٿينديون هيون، پر شعر و شاعري ڏانهن به خاص توجهه ڏنو ويندو هو. وقت بوقت پڻي نون ٽوٽي ناميارن ليکڪن هن ۾ پنهنجا شعر موڪليا. مثال طور شاعرن جي شاعري جو هتي ٿورو ذڪر ڪجي ٿو.

ايم - ٽي - موالي: "چوڏس" ڪهاڻيڪار ۽ شاعر ليک هو. هن جي شاعري طنز ۽ مزاج جو نادر نمونو آهي. سندس شاعري پنهنجي دور جي سماجي حالتن جي مڪمل ترجماني ڪري ٿي. سندس هڪ مزاحيه شاعر " ٽوڪي ڇا ڪپي؟" هيٺ ڏجي ٿو (۱).

چوڪري: گهوٽ ملي ڪو بي - اي وارو
    بيوٽيءَ ۾ پڻ هجي موچارو
    ڪلٽو ملٽو محبت وارو
    سائين منهنجا سرجهار - گهوٽ ملي ڪو پيڪيدار

چوڪرو: زال ملي ڪا ئي منشار
    سهرو ڏئي ڪي ٻه ٽي هزار
    نازڪ بدني مٺيادار
    سائين منهنجا سرجهار - زال ملي ڪا پيڪيدار

ايڊيٽر: ٻوڏ اچي ڪنهن ڳوٺ ۾ پاري
    ٿئي ملڪ ۾ جنگي تياري
    يا ڪو ڌاڙو هٿي پنڊاري
    ليک ڪيان ڪو اهڙو تيار - پيڪي سان ڇپجي اخبار

---

(۱) چوڏس پرچو ۲۷، سال ۸، تاريخ ۱۳-۹-۱۹۳۶ع

پُٽ: شل ڪو منهنجو ابو مري
پوءِ بندو هي عيش ڪري
دل منهنجي خوب سڙي
ابي امڙ ڪئي جلدي مار - سائين منهنجا سرجهار

موالي: ليڪن چاهي پنگ موالي
ڪين ڪپي ٿو سالو سالي
پنڪين لاءِ هردم آءٌ سوالي
سائين منهنجا سرجهار - پنگ ذري هر روز ڏيار.

ماستر

تعارف: هي ماهوار رسالو " سنڌ ماستر ائسوسيئيشن"(1) جي سهاري هيٺ نئن مل طوطلداس وچاڻيءَ جي ايڊيٽريءَ هيٺ جنوري ١٩٢٦ع کان وٺي جاري ٿيو. رسالو ڪراچيءَ جي هندو پريس ۾ ڇپبو هو ۽ وڏي سائيز ۾ نڪرندو هو.

انتظامي پاليسي:

١ـ رسالو ، هر مهيني جي پهرين تاريخ مارڪيٽ ۾ ايندو هو.

٢ـ رسالي جو چندو ۽ قيمت هن ريت هئي:

	آنا
(الف) ساليانو چندو ڪراچيءَ وارن کان	٠ـ١٢ـ٠
(ب) ساليانو چندو ڪراچيءَ کان ٻاهر وارن لاءِ	٠ـ٠ـ١ روپيو
(پ) رسالي جي في ڪاپيءَ جو ملهه	٦ـ٠ـ٠ پئسا

٣ـ رسالو ڇئن کان ڇهن صفحن تي مشتمل هوندو هو.

مقصد: رسالي جي جاري ڪرڻ ۽ ان جي مقصد تي روشني وجهندي ايڊيٽر صاحب لکي ٿو ته، " هن ماهوار پتر جي اها آس آهي ته " ماستر" نالو ، جو عزت ۽ مان وارو آهي سوجو زماني جي حالتن ۾ خود انهيءَ نالي رکائيندڙن مان ڪن جي رَوِشِ سان گهٽ جاتو وڃي ٿو، ان "ماستر" نالي جي ساڳي وڏائي سڀ ڪنهن ننڍي وڏي جي دلين تي وري قائم ٿئي."

هن پتر جي اها ئي سدائين اها ڪوشش رهندي ته "ٻارن" ، "تعليم" ۽ " ماستر" جي بهتري ڪئن ٿئي.

ٻارن ، تعليم ۽ ماستر جي بهتريءَ سان ئي گهر گهر آنندور ٿڃڻ جي آشا ٿي سگهي ٿي. جتي " ماستر" جي نالي لاءِ حقارت پيدا ٿي رهي آهي ، اتي سنمان پيدا ڪرڻ جو مول مقصد رهندو هن ننڍڙي پرچي جو شال. ماسترن سان تعلق رکندڙ ٻالڪن جا مائٽ ، ماستر جي کاتي جا نگهبان ۽ سندن نصيب جي ڏوري جهليندڙ، ~~چليڪ~~ آفيسر، سندن هيٺي حال کي ڏسندي، سندن دردن جو ڪو داد ڪن، سدائين اها آس ، هن پتر جي هوندي.(٢).

---

(١) هن جو بنياد ١٩١٩ ۾ رکيو ويو هو.

(٢) ماستر ماهوار نمبر ١، سال ١، جنوري ١٩٢٦ع ، ص ـ ١.

رسالي جو مقصد هو:

١- استادن جي حقن جي حفاظت ڪرڻ•

٢- استادن ۾ انفرادي ۽ اجتماعي شعور ۽ جاڳرتا پيدا ڪرڻ•

٣- تعليم جي ترقيءَ ۽ اوسر لاءِ علمي ۽ ادبي ڪوشش ڪرڻ•

٤- ٻارن ۾ رسالي وسيلي علمي ۽ ادبي ذوق پيدا ڪرڻ•

هي رسالو هڪ طرف استادن جي حقن جي حفاظت ۽ ترجماني ڪرڻ جو وسيلو هوندو ته ٻئي طرف وري استادن ۾ پنهن جي وڃايل سماجي منزل کي هٿ ڪرڻ جي تڙپ پيدا ڪرڻ، ۽ منجهن پيغمبري پيشي سان انصاف ڪرڻ جو جذبو پيدا ڪرڻ جو ذريعو هو• رسالي جي " سري" جي ٻنهي پاسن کان هي شعر هميشه لاءِ ڏنو ويندو هو:

ماستر موچارا توکي ڳالهيون گهرجن چار
هڪ رک ثابوتي سچ تي، ٻيو فرض پورو تون پار
ٽيون رکج خوف خدا جو، نيڪ نيت تي گهار
ته هت هت جي دربار، توکي لهر لوڏو نه اچي•

<u>مواد:</u> هن رسالي ۾ " استاد " ، "تعليم" ۽ "ٻار" جي موضوع تي ليک ڇپبا هئا، ۽ ان کان سواءِ "تعليمي سڌ سماءُ" ڏنو ويندو هو• هن رسالي ۾ شايع ٿيندڙليکن کيي صحيح طور سمجهڻ لاءِ هڪ مضمون " ماستر لفظ جو شرف" مان اقتباس ڏجي ٿو•

"جٿن گهر جو ڏکيو، خيال جو ڪچو، حال جو ڦريل، گيڙوءَ رتا ساوا ڪپڙا پهريو، سادو، درويش ٻيٺو ڦري، تٿن هرڪو ٻين واهن کان ويل، گٿي ، ٻي گٿي ۽ اوگٿي ماستريءَ جو پوش پايو ماستر ڪوٺيو وڃي ٿو•

اڪثر سکيا ڏيندڙ کي ڪوٺيو ويندو آهي ماستر، پر ماستر اکر جي معنوي آهي مالڪ (سنڀاليندڙ)• اسڪول جي سنڀاليندڙ کي چئبو آهي "اسڪول ماستر" ، اسٽيشن جي سنڀاليندڙ کي چوبو آهي " اسٽيشن ماستر" ۽ پوسٽ جي سنڀاليندڙ کي چوبو آهي " پوسٽ ماستر"•

ماستر، انگريزيءَ ٻوليءَ جو لفظ آهي• جٿن ساڌ ۽ درويش لفظ جي ٽيڪا ڏني آهي، تٿن انگريزي ڊڪشنرين ۾ ماستر لفظ جي ٻوا کيا ٻه ڏني آهي•

۰۰۰۰۰۰ ماستر جي عيوض اسان وٽ لفظ آهي "استاد"، "استاد" جي معنوي ڀورن لفظن ۾، ته عقل جو سائين۰

زمانه حال کان اڳ، پاڙهيندڙ کي ڪوٺيندا هوا ملو، اوجهو۰ اج به سيوهڻ جا رهواسي ٻار کي سڪول ۾ وهارڻ وقت چون "ٻار اج ملي وينو"۰ شڪارپور وارا اج به چون "ٻار اوجهي ويو آهي"۰۰۰۰۰۰

گجراتي ۾ چون "سڪشڪ" ۽ پارسي ۾ "معلم" جنهن ٻيو اڪر انگريزيءَ ۾ آهي "ٽيچر"، اِنهن لفظن جي معنوي آهي "سيکاريندڙ"۰ پر اسان جي ڀارت ۾ ان جو آهي "وديا گرو"۰ "وديا گرو" شبد اچاريندي جو من ۾ ميٺاج ٿو ڀر گهٽي سو نرالو آهي۰ شل پنهنجيءَ رهڻي ڪهڻي، سوچ ۽ سوڌي رکڻ سان ڀهريل پوش "ماستر" نالي کي اصلوڪي اوچ "وديا گرو" جي پد تي پهچايون(۱)۰

---

(۱) ماستر ماهوار، نمبر ۱، سال ۱، جنوري ۱۹۲۶ع ص - ۳

گيان اديہ سچتر ماسڪ پتر۰

تعارف: هي ماهوار رسالو مولچند نارومل جي سمپاد ڪيءَ هيٺ مارچ ١٩٢٦ع کان وٺي جاري ٿيو۰ رسالي جي آفيس ڪاغذي بازار ڪراچيءَ ۾ هوندي هئي ۽ اهو " هندو پريس" ۾ ڇپبو هو۰ رسالو ٻيمي سائيز جو ۽ ذري گهٽ مني سو کن صفحن تي مشتمل هوندو هو (١)۰

انتظامي پاليسي: ڪو به رسالو يا اخبار ڪنهن نه ڪنهن انتظامي پاليسيءَ تي مبني ٿئي ٿو۰ هن رسالي جي پاليسي هن ريت هئي:

١- رسالي جو سال مارچ مهيني کان شروع ٿيندو هو۰

٢- رسالي جو ساليانو چندو هن ريت هو:

(الف) ڪراچي وارن لاءِ سوا روپيو

(ب) ڪراچيءَ کانسواءِ باقي هندستان لاءِ ڏيڍ روپيو

(پ) هندستان کان ٻاهر وارن لاءِ ٻه روپيا

٣- رسالو هر مهيني جي پنجويهين تاريخ اندر نڪري ويندو هو۰

٤- هن رسالي جا همدم رسالن جا منتظمين گراهڪن کي اڪثر ڪري سال جي آخر ۾ هڪ ڪتاب ڀيٽ طور ڏيندا هئا، پر هن رسالي جي خريدارن ۽ پڙهندڙن کي ڏن گراهڪن ڪري ڏيڻ تي هڪ سال جا پرچا مفت ۾ ڏنا ويندا هئا(٢)۰

اغراض و مقصد: هرڪو رسالو، يا اخبار ڪنهن نه ڪنهن مقصد کي آڏو رکي جاري ڪبو آهي۰ هن رسالي جو مقصد هو پڙهندڙن کي علم ادب، ڌرم ۽ سماج جي اهميت ۽ مسئلن کان واقف ڪرڻ۰ رسالي جو ايڊيٽر رسالي جي اغراض و مقاصد تي روشني وجهندي لکي ٿو ته: " اسان جو گهڻن ڏينهن کان ويچار هو، ته ڪو اهڙو پتر ڪڍجي جنهن ۾ خاص ڪري ڌارمڪ ، اتهاسڪ ۽ تندرستيءَ تي ليک پون۰ جي اسان جا سنڌ واسي پائر پڙهي منجهائن ڪو بحرو حاصل ڪن۰ خاص ڪري استرين، ٻارن ۽ شاگردن جي واسطي به سٺا سٺا ليک وجهجن، جنهن ڪري هي پتر هر ڪنهن ڪٽنب جي واسطي ڪارائتو ٿئي" (٣)۰

---

(١) گيان اديہ سچتر ماسڪ پتر، مارچ ١٩٢٦

(٢) ايضا ص - ١

(٣) ايضا ص - ٤

ترتيب: رسالي جي ابتدا ۾ هڪ يا هڪکان وڌيڪ ڀڄن يا ڪي ٻئي ڌرمي شعر ڏنا ويندا هئا. انهيءَ کان پوءِ هندو ڌرم جي روشني ۾ ويدانت ۽ اخلاق تي مضمون ڏنا ويندا هئا. تنهن بعد هندو ڌرم جي ڪنهن نامياري رهبر جو جيون چرتر ۽ وچن ڏنا ويندا هئا. ان کان پوءِ مختلف سماجي ۽ اخلاقي موضوعن تي رايا، مضمون ۽ آکاڻيون ڏنيون وينديون هيون. سڀ کان آخر ۾ قسط وار ناول ڏيڻ ۾ ايندو هو.

مواد: رسالي جو سمورو مواد هندو ڌرم جي تبليغ ۽ اشاعت تي مبني هوندو هو. جيڪو رڳو ادبي صنفن، شاعري، مضمون، آکاڻي ۽ ناول، جي صورت ۾ هوندو هو. هن هيٺ هر صنف جو مثال پيش ڪجي ٿو.

شاعري: سنڌي ٻولي ڪنهن به قوم جي ڌرمي ٻولي نه رهي آهي. ان هوندي به سنڌ جي مسلمان شاعرن پنهن جي " مذهبي شاعري" ته سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪئي آهي، پر هن خطي جي " هندو مذهبي شاعرن" ٻئي غير سنڌي ٻولين جو سهارو ورتو آهي. هندو ڌرمي شاعري جا دفتر هندي ۽ سنسڪرت سان ڀريا پيا آهن. "ڀڄن" غير مسلم سنڌين جي نج مذهبي صنف آهي. مطالعي هيٺ آيل دور جي هر ڌرمي رسالي جي ابتدا اڪثر ڪري " ڀڄن" سان ئي ٿئي ٿي، ۽ انهن ڀڄنن مان گهڻائي غير سنڌي زبان ۾ ڇپيل ڀڄنن جي آهي. هن رسالي ۾ به جيڪي "ڀڄن" ٻئي شايع ٿيا اهي گهڻو ڪري " هندي" يا " اردو" ۾ آهن. مثال طور هڪ "ڀڄن" هيٺ ڏجي ٿو:

جدا جب سي هئا تم سي، ڦسا مايا ڪي چڪر ۾
نڪلنا هئي ڪٺن باري، نظر آوي نه واري هئي
آيا ٿا ايڪلا تمري، ڀڄن ڪرني ڪو دنيا ۾
ڪٽنب پريوار ست ڏارا، جال جوٽي پساري هئي.
ڪرم ڪي ڊور سي باندا، پڙا مايا ڪي چڪر ۾
ڦرا وشيون ڪي لالچ ۾، عمر ساري گذاري هئي.
معاف ڪر دوش سڀ ميري، داس اپنا بنا ليجي
برهمانند چرڻن ڪي چڪتي، ديجي تماري هئي (۱).

---

(۱) گيان اڏيه سچتر ماسڪ پتر، مارچ ۱۹۲۶ع ص- ۳

نثر: "گيان اديه" جو نثري مواد مضمونن، ڪهاڻين ۽ قسط وار ناولن تي مبني هوندو هو. ساري مواد جو بنياد "هندومت" تي رکيل هوندو هو. هن رسالي جي نثرنگارن ۾ ويرومل هيمون مل ملاڻي، ڊاڪٽر هرو رام شرما واشت، رامداس لڪاڻي وشنو نئنارام شرما، سوامي گووند انند قابل ذڪر آهن.

مسٽر ويرومل هيمون مل جون اڪثر ڪري هن رسالي ۾ ڪهاڻيون ڇپيون هيون ۽ رامداس لڪاڻي جا تعليم جي موضوع تي مضمون هوندا هئا. هن رسالي ۾ ٻهريون قسط وار "سشيل سندري" ڇپيو.

رامداس لڪاڻيءَ جا مضمون پنهنجي ٻوليءَ ۽ موضوع جي لحاظ کان اهم هوندا هئا، هن جي تحرير جو انداز ۽ اسلوب پنهن جي مٿ پاڻ هوندو هو. پاڻ پڙهندڙن کي کلائيندي کلائيندي، پنهن جي حالتن تي ڳوڙهن هارڻ تي مجبور ڪندو هو. سندس هڪ مضمون "هاڻوڪي "عليم" جون چند سٽون مثال طور هيٺ ڏجن ٿيون.

" سچا ستن سال سڪول وڏي (　　　　　　) ۾ پورا ڪري ميٽ ڪنوري (　　　) ۾ مٿو وجهي هيڪاري ڏاڙهيءَ ۽ مڇن جي صفائي ڪرائي، "اپٽوڊيٽ جنٽلمين" ٻنجي جوان ايندو "ڪاليج" جو ديدار ڪرڻ ۽ ان جون موجون ماڻڻ. هاڻ سندس ناز نخرو چنڊ قوت اڳي کان ٻه رتيون ڪسر وڌندو اول چشمو، چو جو هڪ رڊ ٻوٽ ڪاري هوندي ته ٻيون ٻه ٻس ڪنديون ۽ تنهن کان سواءِ ميٽ ڪنوري امتحان، صاحب جون اکيون خراب ڪري ڇڏيون هيون. سو ٻنهي اکين مان پورائي ڪانه ٿي. پوءِ ته سائين صاحب لوڪ ٿيڻ لاءِ ائين واجهائيندو، جڻن هڪ ڪانءُ مور ٿيڻ لاءِ ٿي آتريو. هاڻ جوان وٺندو هڪ "لاڪيٽ" ۽ هڪ "بائسڪل" جنهن تي سوار ٿي سائين جن ايندو "ٽينس ٻائي" کي سلام ڀرڻ ۽ ڪيس راضي ڪرڻ، پوءِ يارن سان گڏجي هڪ بال ۾ چار جوان پيا نچندا، جڻن "مينڪا پري" ٿي "اندر سڀا" ۾ نچي. اهو اٿو سندن حال. مطلب ته ڪاليج ۾ وڃڻ سان ڪيترائي نوجوان پنهنجو اصلوڪو سروپ ٻه ٻلجي سچ پچ نقلي صاحب لوڪ ٻنجي پون ٿا. پڙهڻ ٿين خير، ست مهينا موڪلون ڪائين، پنج مهينا پڙهئي نه پڙهئي جهڙا فقط امتحان کان ٻه چار راتيون اڳ ۾ ٻين پروفيسرن جا ٺاهيل سوال جواب (　　　) وٺي گهوٽين

۽ طوطي وانگر ياد ڪري سائين جن امتحان اچي وڪيل يا ڊاڪٽر يا ماستر ٿين"(١).

رسالي جي علمي ۽ ادبي معيار ۽ مواد جي اندازي لڳائڻ لاءِ هڪ پرچي جي مواد جو وچور ڏجي ٿو.

١- "گيان اديہ منگلا چرڻ"	ارشڪار: مولچند نارومل	ڌرمي مضمون
٢- " چندر ڪانت"	ايضا	ايضا
٣- " سونهري پشڪ"	ليکڪ: ايضا	آکاڻي
٤- " ست اپديش"	مرتب: ايضا	ڌرمي ۽ اخلاقي نقطا
٥-"سوامي رام تيرٿ"	ليکڪ: ويرومل هيمون مل	سوانح
٦- "منهن جا وچار"	ليکڪ: ڊاڪٽر هورام شرما	صحت تي مضمون
٧- "راما روپ نروپڻ"	ليکڪ: ويرومل هيمون مل	عورتن متعلق مضمون
٨- "مهاراڻو پاپا راول"	ليکڪ: مولچند نارومل	تاريخي ڪهاڻي
٩-" سشيل سندري"	ليکڪ : ......؟	قسط وار ناول (٢) .

---

(١) "گيان اديہ سچتر ماسڪ پتر"، مارچ، ١٩٢٦ع ، ص ٣٥-٣٦

(٢)ڏسو "گيان اديہ سچتر ماسڪ پتر"، مارچ ، ١٩٢٦ع

سنسار چڪر

تعارف: جاسوسي ناولن جو هي ماهوار رسالو (جنهن کي ماهوار اخبار سڏيو ويندو هو) مئي ١٩٣٧ع کان وٺي ڪراچيءَ جي بوڪ سيلر ۽ پبلشر هوندراج پهلاجراءِ اينڊ سنس جاري ڪيو. رسالو هر مهيني جي پنجين تاريخ تي شايع ٿيندو هو. ان جو هندستانين لاءِ ششماهي چندو اڍائي روپيا ۽ ٻاهرين لاءِ ٽي روپيا هوندو هو. نئين گراهڪ کي هڪ ڊائري ۽ ٽن روپين جي قيمت وارو هڪ ناول مفت ۾ ڏنو ويندو هو. ان کان سواءِ خريدارن کي هر ڇهين مهيني هڪ ٻيٽ جو ناول به مفت ڏنو ويندو هو. هي ماهوار رسالو وقت به وقت مختلف پريسن ۾ ڇپبو هو جن ۾ " سنڌ نئشنل پريس ڪراچي" ۽ " مهاوير پرنٽنگ پريس حيدرآباد " جا نالا قابل ذڪر آهن. ساڳي نموني رسالي جا صفحا به وقت به وقت گهٽ يا وڌ هوندا هئا. رسالي جي سائيز ٦ ١٠ هوندي هئي. هن جو دفتر بندر روڊ تي هوندو هو.

مواد: هن ماهوار رسالي ۾ نج جاسوسي ناول ڇپبندا هئا، جن مان گهڻا ترجمو ٿيل هوندا هئا. مگر اڪثر ڪري اصلي ليکڪن جا نالا نه ڏنا ويندا هئا. ماستر هاسومل ناشاڻي هن ماهوار جو مکيه ليکڪ هوندو هو. رسالي ۾ پهرين سال هي ناول شايع ٿيا:

مئي ١٩٣٧ع ۾ ناول "لعل چني" ليکڪ: هاسومل پيسومل ناشاڻي

جون ١٩٣٧ع ۾ ناول، "موت جو تجلو"

جولاءِ ١٩٣٧ع ۾ ناول، "پيانڊ وچون" ڀاڱو پهريون

آگسٽ ١٩٣٧ع ۾ ناول " پيانڊ وچون" ڀاڱو ٻيو

سيپٽمبر ١٩٣٧ع ۾ ناول " بدمعاش جي چوري"

آڪٽوبر ١٩٣٧ع ۾ ناول " وچتر ٺڳ"

نومبر ١٩٣٧ع ۾ ناول، خون جو پياسي "

ڊسمبر ١٩٣٧ع ۾ ناول " خون جي تلاش "

جنوري ١٩٣٨ع ۾ ناول، " پيانڊ پيڊي"

فيبروري ١٩٣٨ع ۾ ناول، " سفيد ڀوت"

مارچ ١٩٣٨ع ۾ ناول، " خوني اک "

اپريل ۱۹۳۸ع ۾   ناول، "پيانث بدمعاش"

انهيءَ کان سواءِ هن ماهوار رسالي ۾ جيڪي پڻ ناول شايع ٿيا ٿن جو وچور هن ريت آهي:

۱- "شرين ۾ خون"، ۲- "غيبي خون"، ۳- "دشمن"، ۴- "خوني زمـــرد"، ۵- "شيطان جي کوپري"، ٦-"رازدار خوني"، ۷- "شريف شيطان"، ۸- "نردئي نقاب پوش"، ۹- "ڪرامتي انسان"، ۱۰- "خوني تلوار" ليکڪ: هاسومل پيسومل ناشاڻي، ۱۱- "قهري تلوار" ليکڪ: هاسومل پيسومل ناشاڻي، ۱۲-" قاتل ڏينهو" ليکڪ: هيرانند وي - ساجناڻي" طالب"، ۱۳- "ڦاسي"، ۱۴- "بدمعاشن جـي پارليامينٽ"، ۱۵- "نقاب پوش" ليکڪ: محمد بخش سڪايل، ۱٦- "طوفــان" ليکڪ: هاسومل پيهومل ناشاڻي، ۱۷- "زهري تير"، ۱۸- "موتمار بجلـــي" ليکڪ: دولت رام هيمنداس ڪلياڻي، ۱۹- "زهري زخم"، ۲۰- "بلئڪ جي شادي"، ۲۱- "آرين لوپن جو انتقام"، ۲۲- "دغا"، ۲۳- "خوني بدلو"، ۲۴- "برقعي ۾ سرقعو"، ۲۵- "پراسرار"، ۲٦- "شاهي اڏيهي عرف شوپارپتي".

اصلاح

تعارف: هوءَ هفتيوار اخبار سند جي نامياري اديب ۽ شاعر مولانا حڪيم فتح محمد سيوهاڻي جي سرپرستيءَ هيٺ نومبر ١٩٣٦ع ۾ جاري ٿيو. عبدالغفور رحماني سيتائي محمد هاشم محراب پوري ۽ جمالدين محمد هاشم هن اخبار جا مدير مسئول ٿي رهيا، ۽ عبدالله عبد انهن جو معاون ٿيو. اخبار پارت پرنٽنگ پريس ڪراچيءَ ۾ ڇپبي هئي، ان جو دفتر ڪچهري روڊ تي هوندو هو. اخبار جو چندو هن ريت هوندو هو.

عوام کان ساليانو - ٽي روپيا

عوام کان ششماهي - ڏيڍ روپيو

علماءِ ڪرام کان ساليانو - هڪ روپيو

اخبار ۾ جيڪي اشتهار وغيره پوندا هئا، انهن جا اگهه هن ريت هئا (١).

هڪ سٽ سنڌي زبان ۾ چار آنا

هڪ سٽ انگريزي زبان ۾ پنج آنا

ترتيب ۽ مواد: اخبار جو سرپرست ۽ ان جو باقي عملو نه صرف "صحافت جي دنيا" جا چمڪندڙ ستارا هئا، بلڪ انهن منجهان ڪن کي ته سنڌي علم ادب ۾ پنهنجو پنهنجو منفرد مقام حاصل هو. اهي نه رڳو قلم جا ڌڻي هئا، پر ذات ڌڻي به هئا. حڪيم فتح محمد سيوهاڻي توڙي عبدالله عبد نه رڳو سٺا نثر نويس هئا پر چڱا ڀلا شاعر به هئا. هنن جي فڪر سبب "اطلاح" صحافت" ۽ علم ادب جي ميلاپ جو بهترين فن ٿي چڪي هئي. انهن جهڙي نموني "اصلاح" کي سنواري ۽ سينگاري پئي عوام آڏو پيش ڪيو ان جو خاڪو ڪجهه هن ريت ٿئي ٿو:

اخبار جي پهرين صفحي تي وقت جي ڪنهن به نامياري شاعر جو هڪڙو ڪلام ڏنو ويندو هو. هن صفحي جي سينگار لاءِ ڪڏهن ڪڏهن خود حڪيم فتح محمد سيوهاڻي جو نالو ۽ ڪلام ڪٿ آندو ويندو هو. ان کان سواءِ عبدالله عبد محمد هارون امير ۽ شيخ نور محمد نماڻو وغيره جي شاعري به هن صفحي تي شايع ٿيندي هئي.

---

(١) ڏسو هفتيوار "اصلاح" ڪراچي، جلد ١، نمبر ٢٩، مورخه ١١-٦-١٩٣٧ ص ١

هن صفحي تي جيڪو ڪلام شايع ٿيو انهيءَ منجهان فتح محمد سيوهاڻي جو شعر (غلامي ۽ تباهي) مان چند مصرعون مثال طور هيٺ ڏجي ٿي.

ٿيو قلب آهي قلم جو قيمو، ٿيو آهي مثل ڪباب شامي
ٿي روشنائي به ڏک کان خاڪ سياهه آهي سڙي ۽ ڪامي
ڳڙن ٿا ڏک جا اکين مان ڳوڙها، ۽ رت به ريلا ڪري وهي ٿو
ڏسي وطن جي تباهه حالي ۽ قوم پنهنجي جي هي غلامي
اڳي اسان جو هو شان عالي، هينر خرابي ۽ خسته حالي
دماغ بيجا ۽ ڪيسا خالي، هي سڀ اسان جي آ پنهنجي خامي
.....الخ (١)

هن صفحي تي جا شاعري شايع ٿي، سا ان دور جي سنڌي مسلمانن جي ادبي، قومي ۽ اخلاقي شاعري جو بي مثال شاهڪار آهي.

اخبار جي اندرين صفحن ۾ هڪ اڌ مضمون، ايڊيٽوريل ۽ اشتهار، خاص خبرون، مذاحيه ڪالم " تفريحات" وغيره ڏنو ويندو هو.

مضمونن جي مطالعي ڪرڻ کان پوءِ چئي سگهجي ٿو ته انهن جو تعلق اڪثر ڪري سنڌ جي مسلمانن جي سياسي، سماجي ۽ مذهبي ۽ اقتصادي مسئلن سان هوندو هو، ۽ هنن ئي مضمونن وسيلي قوم جي ترجماني ڪئي ويندي هئي. مثال طور مضمونن جي هيءَ مختصر وچور ئي ڏسو:

(١) "ڪراچي ميونسپل ڪارپوريشن ۾ مسلمانن ميمبرن جي حاضريءَ جو نقشو".

ليکڪ: حڪيم فتح محمد سيوهاڻي ، مورخه ١١-١٢-١٩٣٦

٢- " ورنيڪيولر فائيل جي ڪورس ۾ درستي ٿيڻ کپي"

ليکڪ : عبدالله عبد مورخه ٣-٦-١٩٣٧

٣- "مسٽر جمشيد مهتا پنهنجي اصلي رنگ ۾ "

ليکڪ: ....؟ مورخه ٢٥-٦-١٩٣٧

هنن مضمونن کان سواءِ ڪڏهن ڪڏهن اخبار ۾ ادبي ۽ علمي مضمون به پوندا هئا.

جهڙي نموني اخبار جا مضمون قوم جي ترجمانيءَ جو ذريعو هئا، ته

---

(١) ڏسو، هفتيوار "اصلاح " ڪراچي، جلد ١، نمبر ٣، مورخه ١١-١٢-١٩٣٦ ص١

اهڙي نموني "اصلاح " جا ايڊيٽوريل وري "پارٽيءَ جا ترجمان" هوندا هئا. هن اخبارجو سرپرست حڪيم فتح محمد سيوهاڻي " جميعت العلماء سنڌ " جي اڳواڻن مان هڪ هو. ان ڪري سندس هيءَ هفتيوار اخبار انهيءَ پارٽي جو آرگن ٿي ڪم ايندي هئي. هن اخبار جا ايڊيٽوريل "جميعت العلماء سنڌ " پارٽي جو پ بهترين " سياسي ادب" آهن. "جميعتعلماء سنڌ " جي سياسي نظرين ۽ پاليسين جي پرچار ڪرڻ ۾ هن اخبار اهم پارٽ ادا ڪيو. سنڌ ۽ هند جي هر اهم سياسي موڙ تي هن اخبار پڻ پنهنجي پڙهندڙن جي پارٽيءَ جي اصولن مطابق رهنمائي ڪئي. مثال طور هتي ان جو هڪ "نوان سڌارن" جي وقت تي لکيل هڪ مختصر ايڊيٽوريل ڏجي ٿو:

"نوان سڌارا سائمن ڪميشن ۽ لنڊن جي ڪانفرنس جو ڦل آهن. چوندا آهن "ڏکري کي سُور ٿيا ، ڄائي ڪُئي". نون سڌارن جي ستايش ۽ واڪاڻ ۾ ورهين کان وٺي "وڏ واٽيئڙا" وڏا وڏا وات ڦاڙي، هوڪا ڏيئي لڳا. ڳچويءَ ۾ دهل وجهي پڙها گهمايائون. مگر ٻاڌندڙن اڳي ئي ڄاتي ورتو هو ته هي سڀ مڪاري ۽ فريب جو چار ڦيلايل آهي. هندستان جي سياستدانن ۾ ٻه فرقا آهن، هڪڙو آهي قرباني ڪرڻ سان، قربانيءَ جو ڦل وٺڻ وارو. پنهنجي قوت، طاقت ۽ زور بازو سان آزادي حاصل ڪرڻ وارو. ٻيو فرقو آهي، ٻين جي قربانين مان ڪهر وٺو پاڪي پائيوار ٿيڻ وارو. وات جا ڦاڪا چوڙي، دهمان ٻڌڻ ۽ ڏڙڪا ڏيڻ وارو. عياش ۽ آرام طلب سياستدان جي حيثيت ۾ جيڪي ملي، تنهن کي جهولي جهلي وٺڻ وارو....

مزي جهڙي ڳالهه اها آهي جو ملڪ ۽ قوم کي ٺڳڻ لاءِ هندن توڙي مسلمانن جا فرقه پرست ليڊر ته "آزادي آزادي" جوئي سر الاپيندا رهن ٿا. مگر عمل اهڙو ڪن ۽ قدم اهڙو کڻن ٿا ، جنهن سان آزادي ته پري ٿي، آزادي جو پاڇو به بدنصيب هندستان کي نصيب ٿيئو نه آهي. ائين غلاميءَ جا زنجير هندستانين جي پيرن ۾ وڌيڪ مضبوط ٿيڻ وارا " (١).

اخبار جو مستقل ڪالم "تفريحات" به قابل ذڪر آهي، حالانڪ هن ڪالم ۾ گهڻو ڪري سياسي ۽ ادبي دشمنن کي نشانو بنايو ويندو هو. ان هوندي به ٻولي توڙي طنز و مزاح جي فن جو شاهڪار هوندو هو. هي ڪالم "علامه بذله سنج

---

(١) ڏسو هفتيوار "اصلاح " ڪراچي، جلد ١ ، نمبر ٣١، مورخه ٢٥-٦-١٩٣٧ ص ٣

سلم الله" جي قلمي نالي سان لکيو ويندو هو. ڪالم مثال طور هت ڏجي ٿو:

" يورپ جي پيدا ڪيل بدعت جي پيروي ڪندي، دنيا ۾ معمولي طرح ته قسمين قسمين ڪانفرنسون ٿينديون رهن ٿيون ۽ ٿينديون رهنديون، مگر هاڻي جو حضور جا نور نواز وائسراءِ صاحب بهادر جي سرپرستيءَ هيٺ هڪ تازه بتازه ۽ نوبنو ڪانفرنس "آل انڊيا چوپايا جناور ڪانفرنس" شمله شريف ۾ ٿي گذري. پنهن جي نموني ۽ نوعيت جي هڪ نرالي ۽ عجيب ڪانفرنس چئبي. انهي ڪانفرنس جو نالو انگريزيءَ ۾ آهي "آل انڊيا ڪيٽل ڪانفرنس" يعني سڄي هندستان جي چوپايا جانورن جي ڪانفرنس پر اوهين ڀڏي عجب کائيندو ته انهيءَ " آل انڊيا چوپايا جانور ڪانفرنس" ۾ سڄو هندستان ته پري ٿيو، پر شمله شريف جي آس پاس جي جنانورن مان به ڪو هڪ ڊيليگيٽ يا وزيٽر حاضر ڪونه هو. تڏهن اوهين پڇندا ته ڇا ڪانفرنس ڪامياب نه ٿي؟ نه صاحب، نه، ڪانفرنس ان هوندي به تمام چڱيءَ طرح ڪامياب ٿي. منجهس جيتوڻيڪ چوپايا جانور حاضر ڪين هوا، ته به انهن جا پائر به پايا جانور سڄي هندستان مان سرڪار چونڊي موڪليا هوا، جي پنهنجي زبان پائرن جا ترجمان ٿي، ڪانفرنس ۾ براجمان اچي ٿيا. ٻين پرڳڻن جي اسان کي خبر ڪانهي ته ڪهڙي قدوقامت جا ڊيليگيٽ موڪليا ويا هوا. پر سنڌ مان اسان جو سدا ٿلهو متارو، وڏي دماغ ۽ وڏي پيٽ وارو خانصاحب گبول به لهوءَ چوپايا جانور ڪانفرنس ۾ بطور ڊيليگيٽ موڪليو ويو هو"... (1).

١- اسلامي ملڪن جون خبرون

٢- دنيا جون خبرون

٣- هندستان جون خبرون

٤- خاص سنڌ جون خبرون.

(1) ڏسو، هفتيوار "اصلاح" ڪراچي، جلد ١، نمبر ٢٩، مورخه ١١-٦-١٩٣٧ ص٤

گلستان

تعارف: هي ٻارڙن جو ماهوار رسالو آڪٽوبر ١٩٣٣ع کان وٺي "ٻالڪن جي ٻاري" جي سهاري هيٺ جاري ٿيو. شيوڪ ڀوڄراج "دادا" هن رسالي جو روح روان هوندو هو. رسالي جي ايڊيٽرن وارو بورڊ پاروتي ٿي- گدواڻي ۽ لعلچند اي - جڳتاڻي تي مشتمل هوندو هو. انهن کان سواءِ رام پاونداس موشواڻي به هن رسالي جو ايڊيٽر ٿي رهيو هو. هري دريانِي "دلگير" هن رسالي جي شاعري واري حصي جو انچارج هوندو هو. رسالو " مدرلينڊ پرنٽنگ پريس" ۾ ڇپبو هو، ۽ ان جي پبلشر مس رڪي سي ٿڏاڻي هوندي هئي. ان جي آفيس اسٽريچن روڊ تي هوندي هئي. رسالو اڪثر ٽري ويهن صفحن تي مشتمل هوندو هو. هي تعليم کاتي جو منظور ٿيل رسالو هو. ان جي هڪ ڪاپي ٻن آنن ۾ ملندي هئي ۽ ساليانو چندو ڏيڍ روپيو هئس.

مواد: هي رسالو، سنڌي ٻولي جو ڀرپور رسالو هو جنهن جي وسيلي منظم نموني سان ٻارڙن جي شخصيت ۽ ڪردار جي تعمير جي شعوري ڪئي ويندي هئي. ٻارن ۾ سياسي ۽ قومي جذبن ۽ امنگن کي پيدا ڪرڻ لاءِ ترقي پسندي ۽ قوم پرستيءَ جي نظريءَ جو سهارو وٺي سندن ذهني ۽ اخلاقي نشو نما ڪئي ويندي هئي. رسالي جي علمي ۽ ادبي مواد تي نظر ڦيرائڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته ان ۾ هن قسم جو مواد ڏنو ويندو هو.

١- ناٽڪ يا آکاڻي.

٢- شعر و شاعري

٣- ٻارڙن جون ادبي تخليقون

٤- ٻارن طرفان پڇيل سوالن جا جواب.

٥- "ٻالڪن جي ٻاري" جون سرگرميون

٦- قومي جوڌن جوانن جا جيون چرتر.

هن رسالي جا ايڊيٽوريل اڪثر ٽري سياسي قسم جا هوندا هئا، ۽ اهي ايڊيٽر طرفان ٻارڙن ۾ قومي مسئلن کي سمجهڻ جي هي هڪ شعوري ڪوشش هئي. ڪڏهن ڪڏهن ٻارڙن طرفان پڇيل سياسي سوالن کي بنياد بنائي به ايڊيٽوريل لکيا ويندا هئا.

مثال طور هڪ ايڊيٽوريل جا اقتباس هيٺ ڏجن ٿا:

"هڪ ڀار ٿو پڇي: توهان لکيو آهي ته انگريز هندستان کي جون ۱۹۴۸ع ۾ "راڄنيتي" آزادگي ڏيندا. انهيءَ مطلب ڇا؟ هندستان اڃا پورن آزاد نه ٿيندو ڇا؟"

سوال سٺو آهي. پر راڄنيتي آزادگي ڇا آهي ۽ پورن آزادگي ڇا آهي، سو سمجهڻ شروع ڪيو آهي. اڄ ڪلهه دنيا ڀاڻ ۾ اهڙي ڳنڍي پيئي آهي جو هر ڪو ملڪ، انگلنڊ سميت، ٻين ملڪن تي مدار رکي ٿو. پر انهن ملڪن کي پورن آزادي آهي ته هو پنهنجي ڀلائي خاطر ڪهڙن ملڪن سان به ناتا ڳنڍين. هندستان کي به گهڻين ڳالهين لاءِ ٻين ملڪن تي مدار رکڻو پوندو. پر ڪيس اها آزادي ڪانه رهندي، جو هو انگلنڊ جي وضيءَ خلاف ٻئي ملڪ سان ناتو رکي. ڇاڪاڻ ته انگلنڊ جو لشڪر اڃا هندستان ۾ رهندو ۽ انگلنڊ انهيءَ لشڪر ذريعي هندستان کي بيچاري، دٻائي، هندستان جي پرديسي نيتي تي پيو اثر وجهندو.....

هندستان پورن آزاد تڏهن ٿيندو، جڏهن راڄنيتي طاقت هٿ ڪري پنهنجي ملٽري طاقت اهڙي مضبوط ڪندو، جو ڪو به ملڪ کيس دٻائي نه سگهي"(۱).

رسالي جي مواد جي مطالعي ڪرڻ سان معلوم ٿو ٿئي ته رسالي جي منتظمين "ٻار کي مڇ جو وار" نه ٿي سمجهيو پر کيس قدرت جي هڪ مڪمل تخليق ٿي ڄاتو، ۽ انهيءَ اصول کي آڏو رکي مٿس هر مسئلي جو "ڇهيل ڇڙهل" حل ٺونسڻ جي ڪوشش نه ٿي ڪئي، پر انهيءَ جي برعڪس ٻارڙن کي پڙهڻ لاءِ اهڙو مواد ٿي ڏنو ويو جيڪو سندن ذهنن کي جهنجهوڙي ٿي سگهيو ۽ هو حل جي تلاش ۾ قدم کڻڻ لاءِ سوچڻ تي مجبور ٿي ٿي سگهيا ۽ پوءِ سندس رهنمائي اهڙي فنڪارانه انداز سان ٿي ڪئي وئي جو هڪ طرف معاشري جون گهرجون به پوريون پئي ٿي سگهيون ۽ ٻئي طرف وري ٻار جي خودي به برقرار ٿي رهي.

هريدلگير جي هن شعر تي نظر ڪريو:

---

(۱) ڏسو، "گلستان" ڪراچي، ماهه اپريل ۱۹۴۷ع ص ۱

ٿي امڙ مون کي چوي "اڀ جي عجب لالاڻ مان
آئين سج جي سوجهري مان، چنڊ جي چانڊاڻ مان
جوت تارن جي ڀري تارن ۾ پنهنجي آسمان"
پاڻ کان مان ٿو پڇان
سنسار ۾ آيس ڪٿان؟

ٿو سلي بابا "سمنڊ جي آئين اونهي تر منجهان
بي بها موتي هئين تون، آئين نيلم - گهر منجهان.
موتين جي ڪجهه چمڪ ڇهري ۾ آندءِ پاڻ سان"
پاڻ کان مان ٿو پڇان
سنسار ۾ آيس ڪٿان؟

مون کي دادا ٿو چوي" تون گل هئين گلزار ۾
پيارو پيارو پشپ، سندر ڦول ڪنهن ڦلوار ۾
تون به مشڪين ٿو ائين، جيئن ڦول مشڪي موج مان"
پاڻ کان مان ٿو پڇان
سنسار ۾ آيس ڪٿان؟

هي ٻڌي سڀ، مان ٿو سمجهان منهنجو هر جا مکان
تو مگر استاد آکي" آد کان تون لامڪان"
هي ٻڌي خفتي خيالن ۾ منجهي ڏاڍو پوان
پاڻ کان مان ٿو پڇان
سنسار ۾ آيس ڪٿان؟(۱).

رسالي ۾ ترتيبءَ جي دولهن ۽ شهيدن جا جيون چرتر ڏني، ٻارڙن ۾ "آدرش پسندي" جي جذبي اڀارڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي هئي. زندگيءَ جي احوالن ڏيڻ وقت رنگ نسل، ذات پات ۽ مذهب جي چڪرن کان رسالي وارا پاڻ کي آجو رکندا هئا. هو جتي هندو قومي اڳواڻن جي زندگيءَ جو احوال ڏيندا هئا اتي مسلمان اڳواڻن کي به نظر انداز نه ڪندا هئا. اڳواڻن جا جيون چرتر

---

(۱) ڏسو، "گلستان" ڪراچي، ماهه اپريل ۱۹۴۷ع ص۳

اهڙي ته سهڻي انداز سان چٽيا ويندا هئا جو اڄ پڙهندڙ جي لون ڪانڊارجي وڃي. مثال طور شهيد وطن اسلم اچڪزئي جي شخصيت جو نقشو چٽيندي مضمون نگار لکي ٿو ته:

" شهيد وطن اسلم - جا سندس گوري شڪل ، وڪري ڇاتي، چمڪندڙ چهرو ۽ مست ڪندڙ آبدار اکيون، پر ١٩٤٢ع جي هلچل ۾ ڪيس بنا دريافت جيل ۾ ٺوسيو ويو. سي ڪلاس جي خراب کاڌي، لڳاتار بخار ۽ کنگهه، اڻپوري آرام هن قداور ۽ ڪڙيل جوان کي هڏن جو پڃرو ڪري ڇڏيو، سندس نبل سرير، زرد چهرو، ڏڪندڙ هٿ ۽ سڄيل اکيون ڏسي ڪيس ڊيپوٽي ڪمشنر اڳ ڪئي ته...."(١).

ليکڪ وري شهيد وطن اسلم اچڪزئي جي ڪردار تي روشني وجهڻ لاءِ سندس ئي انهيءَ جواب کي حوالي طور پيش ڪري ٿو. جيڪو هن ڊيپوٽي ڪمشنر کي سندس آڇ ڏيڻ جي عيوض ڏنو:

" مثان سمجهو ته انهن جي ڪمزور بدن هيٺ ڪري لدر نبل دل جو واسو آهي. هن ڏبري سرير اندر اهو فولادي جگر موجود آهي، جو بي انصافي اڳيان ڪڏهن به نه جهڪندو. توهين مون کي چوندا ته مان انهن ڪمن لاءِ معافي وٺان، جن سان منهن جو تعلق ڪونه پئي رهيو آهي، سو ناممڪن آهي، مان اهڙي بي عزتيءَ جي زندگيءَ کان موت جي آجيان ڪرڻ بهتر ٿو سمجهان"(٢).

رسالي جي شعر و شاعريءَ واري حصي ۾ هميشه سنڌ جي ناميارن شاعرن جو ڪلام شايع ٿيندو رهندو هو. انهن شاعرن ۾ هري دريانو " دلگير"، شيخ "اياز"، پي - ايس لالواڻي، قيمت "ڪمل"، موتي لعل ڀاواڻي "لعل"، نارائڻ شيام، جيوت مورجاڻي وغيره جا نالا قابل ذڪر آهن.

هن جي آکاڻي واري حصي جو مطالعو ڪندي انهيءَ نتيجي تي پهچجي ٿو ته ليکڪ پنهنجي آکاڻين کي ٻارن جي سيرت ۽ ڪردار جي تعمير جو موثر ادبي وسيلو سمجهي قلم کڻندا هئا. رسالي ۾ شايع ٿيندڙ آکاڻين مان ڪجهه آکاڻين جو وچور مثال طور هيٺ ڏجي ٿو:

عنوان	ليکڪ مترجم	ڪڏهن شايع ٿي
١- "نيڪ دل راجا"	عطا محمد	اپريل ١٩٤٧

---

(١) ڏسو، گلستان، ڪراچي ، ماهه جون ١٩٤٧ ص٧
(٢) ايضا ص ٧

۲- "ٿي سنگتي سفر تي"	ويرومل ملاڻي	اپريل ۱۹۴۷ع
۳- "ڪٿو، ڪٿي"	۰۰۰۰۰؟	ايضا
۴- "ڀري به ڪوٽ ڪانئي وٺي"	(هنديءَ تان ورتل) مترجم گوپي موٽواڻي	ايضا
۵- "ناني ۽ پوٽ"	ويرومل هيمون مل	جون ۱۹۴۷ع
۶- "ڪاٺ ڪتو"	تيجاڻي	ايضا
۷- " پولڙي ڪنوار"	نرمل گيارهاڻي	ايضا

هنن آکاڻين جي ٻولي اهڙي سهل ۽ سلوڻي هوندي هئي جو پڙهندڙ ائين ڪڏهن به سمجهي نه سگهندو ته ڪو ڪتاب هن جي هٿ ۾ آهي، پر ائين پيو معلوم ٿيندو ته آکاڻي وڏو آڏو ٻڌائي: مثال طور آکاڻي "ٿي سنگتي سفر تي" جي ٻولي ڏسو:

" هڪ حجام، هڪ گنجو ۽ هڪ چريو، ٽي سنگتي هليا سفر تي، واٽ تي رات پين، سو هڪ وڻ هيٺ رهي رات گذارڻ جو خيال ڪيائون. ٽنهي وهي پاڻ ۾ صلاح ڪئي ته رات ۾ چار پهر ٿيندا آهن، تن مان ٽهريون پهر ته ڪانئڻ پيئڻ ۽ ڳالهين ٻولين ۾ گذري ويندو. باقي ٽن پهرن لاءِ هڪ هڪ ڄڻو هڪ هڪ پهر جاڳي پهرو ڏئي "(١).

آکاڻين جي ٻولي نه رڳو سليس ۽ سلوڻي هوندي هئي پر ان کان سواءِ اهي ٻارن جي ذان جهڙيون خود ننڍڙن ٻارڙن جيان پياريون ۽ پٽڪڙيون هونديون هيون. اڪثر ڪري هڪ ئي صفحي تي هڪ آکاڻي پوري ٿي ويندي هئي. آکاڻين کان سواءِ ڪڏهن رسالي ۾ ننڍڙا ننڍڙا ناٽڪ به ڏنا ويندا هئا، جيڪي نه صرف مزيدار پر معلوماتي به پڻ هوندا هئا.

رسالي ۾ شايع ٿيندڙ ناٽڪن تي نظر ڦيرائيندي اسان جي اکين آڏو ڪجهه اهڙا ناٽڪ به اچن ٿا، جن کي مڪمل طور تي " منظوم ناٽڪ" چئي سگهجي ٿو. اهڙن ناٽڪن ۾ شيخ "اياز" جو " مندن جو منڊل" ناٽڪ، رسالي جي مارچ ۱۹۴۷ع واري پرچي ۾ شايع ٿيو هو.

---

(١) ڏسو: "گلستان" ڪراچي، ماهه اپريل ۱۹۴۷ع ص۵

رسالي جي مضمون نويسيءَ واري حصي ۾ اڪثر ڪري هندستان جي سياسي ليڊرن ۽ علمي رهبرن جي زندگيءَ جا احوال ڏنا ويندا هئا، جيئن:

١- " پنڊت اندرديو شرما " ليک : آسنداس سيرواڻي، اپريل ١٩٤٧ع

٢- " شهيد وطن اسلم اچڙئي " ليک: ساڌو شوالداس ، جون ١٩٤٧ع

رسالي جي منتظمين جي اها به پاليسي ۽ ڪوشش هوندي هئي ته خود ٻارن ۾ لکڻ جي عادت پيدا ڪئي وڃي. ان ڪري " ٻارن جون لکڻيءَ ۾ ڪوششون" جو هڪ مستقل حصو رسالي ۾ ڏنو ويندو هو. جنهن ۾ ننڍڙا ليک پنهنجي. ابهم ۽ ڪچڙيءَ سوچ کي پياري ۽ نياري زبان جو وس ڏئي لکندا رهندا هئا. ٻارن جي لکڻين ۾ آکاڻيون شاعري ۽ ٽوٽڪا وغيرهه شايع ٿيندا رهندا هئا.

رسالي جي مستقل ڪالمن ۾ "خطن جا جواب" ۽ "ٻارڙن جي ٻارن جون سرگرميون" اچي وڃن ٿا. ان کان سواءِ تصويرن ۾ آکاڻي به ڏني ويندي هئي جيڪا هڪ کان وڌيڪ قسطن ۾ ڏني ويندي هئي.

جيون پاسڪر

تعارف: هي ٽه ماهي رسالو جنوري ١٩٢٦ع کان وني کيمچند شامداس (آير ويد پريمي) جي ايڊيٽريءَ هيٺ جاري ٿيو. هن رسالي جو ساٿي ايڊيٽر ڪندنمل هوتچند هو. رسالو هندو پرنٽنگ پريس نڪل روڊ ۾ ڇپبو هو. رسالي جو چندو هن ريت هوندو هو.

عوام لاءِ ساليانو چندو (ٽپال ذريعي) ٻارهن آنا

عوام لاءِ ساليانو چندو (جلد ۾) چوڏهن آنا

شاگرد لاءِ ساليانو چندو اٺ آنا

رسالو ڊيمي سائيز جو ۽ چاليهارو کن صفحن تي مشتمل هوندو هو.

مواد: رسالي ۾ جنهن قسم جو مواد ڇپبو هو ، ان جو مختصر احوال هن هيٺ ڏار ڏار ڏجي ٿو:

(الف) صحت : "جيون پاسڪر" ڪراچيءَ جو پهريون رسالو آهي، جنهن وسيلي سنڌ واسين کي " صحت - سکيا " ڏني وئي. هن رسالي جو نالو ئي انهيءَ حقيقت جي نشاندهي ڪري ٿو ته هن رسالي ۾ گهڻو ڪان گهڻو مواد " صحت - سکيا " تي مبني هوندو هو. رسالي جي اهميت ۽ افاديت ايڊيٽر جي هنن لفظن مان ئي ظاهر ٿئي ٿي ته:

هر هڪ گراهڪ کي اسان جي صلاح آهي ته " هن امولڪ پتر جو هر هڪ انڪ بلڪل خبرداريءَ سان فائيل ڪري رکي جو ڪيس وقت تي اهو فائيل " حاضر حڪيم" وئديه يا ڊاڪٽر جيان ڪم ڏيندو ۽ ڏک جي وقت دل کي عجيب فرحت ڏيندو"(١). هن رسالي ۾ وقت به وقت مختلف بيمارين، انهن جا ڪارڻ ۽ علاج ، ديسي ٻوٽين انهن جي طبي اهميت ۽ افاديت ۽ مفيد نسخا ڏنا ويندا هئا. هن وضوع تي ڇپيل مضمونن مان ڪجهه مضمونن جو وچور هيٺ ڏجي ٿو:

عنوان	ليکڪ	ڪڏهن شايع ٿيو
" شرير رچنا (جسماني بناوت)"	ايڊيٽر	انڪ پهريون ١٩٢٦ع
" تلسي ۽ ان جا گڻ "	ڪندن مل هوتچند	ايضا
" تندرستي "	موٽڻ شرما	ايضا

(١) ڏسو، "جيون پاسڪر" ڪراچي، جلد ١، نمبر ١، جنوري-مارچ ١٩٢٦ ص ٢

"استرين جي غفلت" | ڪنور جي نگر | انڪ پهريون ۱۹۲٦ع
"آزمايل نسخا" | ڪندن مل هوتچند | ايضـــا
"ٻال تنتر (ٻارن جو نيپاج" | امرت لعل | ايضـــا

(ب) هنر: رسالي ۾ "صحت - سکيا" کان سواءِ "هنر" جي موضوع تي ٻه ليک پوندا رهندا هئا. هن سلسلي ۾ "هنر درپڻ" جي نالي سان هڪ مستقبل ڪالم ڏنو ويندو هو. جنهن ۾ مختلف "هنرن" جا آسان طريقا ٻڌايا ويندا هئا. رسالي جو هي ڪالم سنڌ واسين کي اٿي تي چٽي ڄڻ بدران ڪجهه ڪرڻ جي ترغيب ڏيڻ لاءِ شروع ڪيو ويو. رسالي جي ڇهرين ئي پرچي ۾ ايڊيٽر صاحب هن "علمي منصوبي" تي روشني وجهندي اهو ظاهر ڪيو ته" هن سري هيٺ ڪارگر هنر تفصيل وار درج ٿيندا رهندا. پنهنجي پسنديءَ موجب ڪو به هنر آزمائڻ سان بي روزگار شخص پنهنجو قوت سهولت سان ڪري سگهندو، اميد ته اهي سڄڻ جي هن وقت روزگار جي سختيءَ ڪري ڪُٺتي پوڪي رهيا آهن تن کي هي پتر پارس مٺي جيان ڪم ڏيندو"(۱).

"جيون پاسڪر" جي هن علمي منصوبي کي ڏسي اهو چئي سگهجي ٿو ته انهيءَ دور جو سنڌي علم ۽ ادب سڦلي ڪار ج لاءِ استعمال ڪرڻ جي روايت پئجي چڪي هئي. ٻيو نه ته گهٽ ۾ گهٽ هي رسالو انهيءَ ڏس ۾ اڳتي قدم کڻي چڪو هو. هن منصوبي مطابق ڪيترن ئي ماڻهن کي فائدي رسائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي.

هن ڪالم ۾ نه رڳو "هنرن" متعلق مفيد معلومات ڏني ويندي هئي. بلڪ انهيءَ هنر سان واسطو رکندڙ مختلف مسئلن تي به روشني وڌي ويندي هئي. مثال طور ته هنر کي جاري ڪرڻ ۾ ڪيتري موڙي درڪار ٿيندي؟ هنر جي تنظيم ( ) ڪيئن ۽ ڪهڙي هنڌ ڪرجي؟ هنر مان ڪيترو پئسو هڙ پلئه پئجي سگهي ٿو ۽ ڪڏهن ٿي سگهي ٿو؟ وغيره وغيره.

هن رسالي جي ڇهرين پرچي ۾ شوٽ پائوڊر ( ) تي تفصيلي مضمون پيو هو.

---

(۱) ڏسو، "جيون پاسڪر" ڪراچي، جلد ۱، نمبر ۱، جنوري - مارچ ۱۹۲٦ ص ۲۹

(ب) ڏرم: فرنگي راڄ جي ڏاڍ ۽ ڏمر برصغير جي عوام کي هيسائڻ ۽ دٻائڻ جي باوجود منجهس هڪ بيداريءَ جي لهر ٻوڙائي ڇڏي. موت جهڙيون حالتون زندگيءَ کي جنم ڏينديون آهن، ڏاڍ جون حالتون ٽکر کائڻ جو جذبو پيدا ڪنديون آهن ٻئي طرف هن ڏارين جي دور ۾ برصغير جي عوام کي مغربي ملڪن جي ڏسڻ جو موقعو مليو. هتان جي رهواسين ڏاريءَ دنيا جي ترقي ڏسي پاڻ پتوڙڻ شروع ڪيو، ۽ ڏسندي ڏسندي برصغير جي عوام جي زندگيءَ جي هر هڪ شعبي ۾ بقا لاءِ تڙپ ۽ زندگيءَ جا اهڃاڻ نمايان ٿيندا رهيا. هو سياست، علم ادب ۽ مذهب جي ميدانن ۾ اڳتي وڌڻ لڳا. ٻئين طرف وري انگريزن جي "ويڙهاءِ ۽ حڪومت هلاءِ" واريءَ پاليسيءَ مختلف تحريڪن ۽ تنظيمن کي جنم ڏنو. هندوستان ۾ مذهبي بيداري جا اهي اهم ڪارڻ هئا. هن مذهبي بيداريءَ علم ادب کي به متاثر ڪيو. هن دور جو ذري گهٽ هر هڪ رسالو پوءِ اهو چاهي علمي ۽ ادبي ئي ڇو نه هجي، پنهنجي پنهنجي مذهب جي پرچار جو به ذريعو ٿي ڪم اچڻ لڳو.

"جيون پاسڪر" جا ڪجهه صفحا به هن سلسلي ۾ ڌرمي پرچار واري پاليسيءَ جو ثبوت ڏين ٿا. هن رسالي ۾ مختصر طور تي هڪ اڌ ليک هندو ڌرم تي به ڏنو ويندو هو. اهو مواد يا ته نج ڌرمي هوندو هو يا وري اخلاقي.

(پ) ادب: رسالي کي وڌيڪ مقبول بنائڻ لاءِ ان ۾ ادبي حصي جي گنجائش به رکي وئي هئي. رسالي جي علم ادب وارو مواد نثر توڙي نظم تي مشتمل هوندو هو. هن رسالي جي پهرين پرچي کان وٺي هڪ ناول، "پريم جي پياس" قسط وار ڏنو ويو.

رسالي جي شاعري وارو حصو مختصر هئڻ جي باوجود به معياري هوندو هو. هن ۾ اڪثر ڪري ڌرمي، اخلاقي ۽ قومي شاعري ڇپندي هئي. رسالي ۾ شايع ٿيندڙ شاعريءَ جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

ڪهڙو نه عمدو آڪاڙو آهي - رچ جيان چمڪارو آهي

١- ڪوئي ڪن رس تي ديوانو آهي - ڪوئي روپ اتي پروانو آهي

ڪوئي سڳند اتي مستانو آهي - ڪو ئي ٻڙ تي قاسڻ وارو آهي...

٢- ڪي دولت ڪاڻ حيران آهن - ڪي زالن لئي بي جان آهن

ڪي پٽن لئي پريشان آهن - هي ترشنا جو توتارو آهي...(١).

---

(١) ڏسو، "جيون پاسڪر" ڪراچي، جلد ١، نمبر ١، جنوري - مارچ ١٩٢٦ ص ٣٦

پوشيده غيبي خزانو

تعارف: هيءَ ماهوار اخبار جنوري ١٩٣٤ع کان وٺي مهاراج نارائڻ داس ٻصر مل شرما ايڊيٽريءَ هيٺ جاري ٿي. اخبار جو مئنيجنگ پروپرائيٽر هيمنداس ايسرداس پاڳناڻي ۽ مئنيجر نيڀداس ايسرداس پاڳناڻي هو. اخبار جي آفيس ڊينسو هال جي پرسان بندر روڊ ڪراچي تي هوندي هئي. هي ماهوار اخبار ڪي - ڄي آڏواڻيءَ پائينر پرنٽنگ پريس حيدرآباد ۾ ڇپبي هئي.

پاليسي: ١- اخبار، رسالي جي صورت ۾ نڪرندي هئي.

٢- هي اخبار ماهوار هوندي هئي.

٣- اخبار جي في ڪاپي ڇهن پئسن ۾ ملندي هئي.

٤- اخبار چاليهارو ڪن صفحن تي مشتمل هوندي هئي.

مواد: اخبار جو مواد فني نقطه نگاهه کان شعر و شاعري، مضمونن ۽ آکاڻين تي مشتمل هوندو هو. ليڪن انهيءَ پوري مواد جو موضوع هندو ڌرم جي اشاعت ۽ اسلام جي مخالفت هوندو هو. " اخبار" اڪثر ڪري " خاص انڪن" جي صورتن جي شايع ٿيندي هئي ۽ ان ۾ اڳتي هلي قسط وار ناول به ڏنا ويا.

اخبار جي " اغراض و مقاصد" کي سمجهڻ لاءِ ان جي ٽئين انڪ مارچ ١٩٣٤ع جي مواد جو وچور ڏجي ٿو:

زالن ۽ مردن کي نصيحت - هندو ڌرم جون پرچار ڪٿائون - وارتائون ايشور استوتيون - هوءِ هون سنڌيا ڪئن ڪجن - راجپوتن جون قربانيون - راجپوت ديوين جا حيرت انگيز ۽ دل ڏاريندڙ ڪارناما آريه وير ستين جو ڪٿائون(١).

هن اخبار طرفان وقت به وقت " خاص انڪ" ڪڍيا ويندا هئا. اخبار جي اهڙي هڪ " خاص انڪ " گرو گهنٽال" جو مواد هن ريت هئو:

اسلام جي سيپتا - شيطانن جي دربار - هندو ڌرم جو پرچار ۽ ان جون نيشانيون - اسان جو هندو ڌرم - بت پرست ۽ ڪافر ڪير آهن - مها پرليه ڇا آهي - اسلامي قيامت ڇا آهي - قيامت ڪنهن لاءِ اچڻي آهي - قيامت ڏينهن ڇا ٿيندو - دنيا ڪئن اسپن ٿي - روح يا آتما ڇا آهي ۽ ڪٿي کان

---

(١) پوشيده غيبي خزانو ، انڪ ٣، سال ١، مارچ ١٩٣٤ع

پڻ ڪيڏانهن ٿي وڃي - اسلامي مذهب ڪئن ڦهليو - شدي هوم هون ڪئن ڪجن - ويدن جو احوال وغيره (١)•

هن اخبار طوفان هيو پرچو "راجپوت ڪيتري" انڪ جي صورت ۾ شايع ٿيو• انهيءَ جو مواد هن ريت هو:

راجپوت ڪيتري هندن ۾ پڙدي جو رواج ڪيئن پيو - پرٿويراج چوهاڻ ڪيئن نه مسلمانن کي ٿونا چبايا - ويد ڀڳوان ۽ قرآن شريف جو الله ميان - جوتش جي ذريعي سال ١٩٣٥ع جي اڳڪٿي - ڦئشن هٿي ملڪ جي ستياناس ڪري ڇڏي آهي - مهاراجا چترپتي شيواجي - هندو جاتي ڪيئن پڻتي پئجي وئي؟ محمود غزنوي - ودوائن زالن کي هدايت - پچن - دنيا ۾ ڪيترا نرڪ آهن ؟ - نفس پرست علاوالدين جا ڪارناما - چئن بادشاهن ۽ سندن پوئلڳن جا ڪرتوت وغيره (٢)•

مٿي ڄاڻايل " مواد " کي نظر ۾ رکندي چئي سگهجي ٿو ته هي رسالو "هندو مسلم " ۾ نفاق پيدا ڪرڻ ۽ انسان دشمني جي پاليسيءَ جو پوئلڳ هو، ۽ سندس موضوع هئا " هندو ڌرم جي اشاعت ۽ تبليغ" ۽ " مذهب اسلام جي مخالفت"•

هن اخبار جهڙي نموني نفاق جي باهه کي پڙڪايو ۽ هندو - مسلمان کي هڪ ٻئي جو رت وهائڻ لاءِ اڪسائڻ جي ڪوشش ڪئي ان جو ثبوت سندس هيٺين اقتباس مان ئي ملي سگهي ٿو•

١- " مطلب ته هندن ۾ جيڪو پڙدي جو رواج پيو، سو محض مسلمانن جي ظلم زبردستي ۽ ستم ، خبيثائي ۽ نفس پرستيءَ جي ڏاڍائي جي وقت ۾ هندستان ۾ مسلماني راڄ ڪٽي ٿيڻ کان پوءِ پيو"(٣)•

---

(١) ڏسو، "پوشيده غيبي خزانو"، انڪ ٢، سال ١، فيبروري ١٩٤٣ (اشتهار)

(٢) ايضا

(٣) ايضا (مضمون: " هندن ۾ پڙدي جو رواج ڪيئن پيو" ص ٥

٢ـ (قرآن) " عربيءَ ۾ ڇو نازل ٿيو؟ عربي ٻولي ته عربن جي آهي• فرض ڪريو ته جيڪڏهن ٻه هندوستاني پڙهيل مسلمان هجن• هن وقت ڪنهن اڻ پڙهيل جٽ عرب (جيڪو اکر نه ڄاڻندو هجي) کي پڙهي ٻڌائي ته هڪ هڪ حرف جي هو نه معنيٰ ڪري ٻڌائي ـ هندوستاني غير ٻوليءَ وارو هڪ اکر به سمجهي سگهندو• تنهن مان ثابت ٿيو ته قرآن مجيد صرف عربن لاءِ آهي نه ڪ غير ٻولي ڳالهائيندڙ لاءِ "(١)•

٣ـ " علاوالدين بادشاهه (چتور جي) ڀيمسنگ کي (جنگ جي دوران) چوائي موڪليو ته ، مان هڪڙي شرط سان ٻنهن جي وطن موٽي ويندس ، بشرطيڪ تون پنهن جي راڻي پدمڻيءَ جي شڪل ڏيکاريندين•

ڀيمسنگ اهو شرط قبول ڪري علاوالدين کي جواب ڏياري موڪليو ته پدمڻيءَ جي شڪل آرسيءَ ۾ ڏيکاري سگهندس ـ سو به هن شرط تي ته تون صرف هڪ ٻن سان ايندين ـ علاوالدين اها ڳالهه قبول ڪري شهوت پرست ڪتن وانگر لنبو ڀُڇ لوڏيندو مهاراڻي پدمڻيءَ جي درشن ڪرڻ لاءِ ڀيمسنگ جي محلات ۾ ويو ۽ اتي وڃي پدمڻيءَ جي شڪل آئيني ۾ ڏٺائين (٢)•

هن اخبار جي هڪ ٻئي مضمون "چئن بادشاهن ۽ سندن پوئلڳن جا ڪرتوت" جو " چوٿو ـ سرو" هن ريت آهي:

" تيمورلنگ ، اورنگ زيب ، نادرشاهه محمد بن قاسم ، انهن چئن بادشاهن ۽ انهن جي پوئلڳن ميرن ڪيئن نه هندن سان زور ، ظلم ۽ زبردستيون ڪري هندن جون پاڪ جڳهون ـ مندر ، ڀڃرائي اتي پنهنجون مسجدون ۽ مسلماني تربتون ٺهرايون ڪيون• هندن جي ڌرم کي نيست و نابود ڪري سندن ڪمزور دلين وارين استرين جي ست کي لٽڻ ، اسلامي سڀيتا موجب " ڪافر ڪافر" ڪري پئي ظلم زبردستيون ۽ قرلٽيون ڪيون" (٣)•

اخبار جي شاعري وارو حصو به هن ئي مقصد لاءِ وقف ٿيل هوندو هو• انهيءَ ۾ شايع ٿيل هڪ نظم جون هڪ ٻه مصرع هت مثال طور ڏجن ٿيون:

---

(١) پوشيده غيبي خزانو، انڪ ٢، سال ١، فيبروري ١٩٤٣ ، مضمون" ويد پڙهوان ۽ قرآن شريف جو الله ميان" ص ١١

(٢) ايضا مضمون " نفس پرست علاوالدين جا ڪارناما" ص ٣١

(٣) ايضا ص ٣٢

سر ويو ٿان گهوريو، پٽي ڏرم نا ونڊو ڪڏهن

هرگز نه هي پتلو وري، ڪنهن ٻئي جو ٿيندو ڪڏهن

هرگز نه ٿئي جي سچ وچي، اوپر چڙي اولھ ٿئي

برهمانڊ سارو خاڪ ٿئي، چوطرف چاهي پرليھ ٿئي

اي دين بندو ڀڳت سٽل، ڏار ڪو اوتار هيڪـــر

سچي ڀٽي ورت ڏرم جي، رکشا ٻريو من مهل ڪر (١)٠

---

(١) پوشيده غيبي خزانو، انڪ ٢، سال ١، فيبروري ١٩٤٣ع ص٢٩

چترڪار

تعارف: هي پندرهن روزهه رسالو، ديپڪ ڀي " آشا " جي ايڊيٽريءَ هيٺ جُون، ١٩٤٧ع کان وٺي جاري ٿيو. رسالو هڪ نه ٻئي جمع ڏينهن شايع ٿيندو هو.

ڪي - ايم شندا ۽ ايم - ڀي - آشا ، هن رسالي جا جوائنٽ ڊائريڪٽر هوندا هئا. رسالي جو دفتر چيف ڪورٽ جي سامهون، نيو ڪمرشل ڪاليج واري جاءِ ۾ ، فريئر روڊ تي هوندو هو. رسالو ڪشنچند ديا سنگ سنتاڻي جي " همال پرنٽنگ پريس " ۾ ڇپبو هو.

پاليسي: رسالي جي پاليسي هن ريت هوندي هئي:

١- رسالو هڪ نه ٻئي جمع تي شايع ٿيندو هو.

٢- خريدارن کان چندو گهٽ ۾ گهٽ هڪ سال جو ورتو ويندو هو.

٣- رسالي جو چندو هن ريت هو:

(الف) ساليانو چندو : ٽي روپيا

(ب) في ڪاپي ٻه آنا

٤- رسالو اردو - سنڌيءَ ۾ شايع ٿيندو هو.

رسالي جي منتظمين تي پڙهندڙن طرفان اهي اعتراض ورتا ويا ته " چترڪار" ۾ اردو جا صفحا ڏني، اردو زبان جي تعليم ۽ ترقي جي ڪوشش ڪئي پئي وڃي. جنهن اجايو آهي. ايڊيٽر طرفان رسالي جي ٻئي پرچي ۾ انهيءَ جو جواب ڏيندي لکيو پيو ته " ڪن سڄڻ سمجهائي گهري آهي ته " چترڪار" ۾ اردو صفحا ڇو ٿا ڏنا وڃن؟ ان باري ۾ ايترو چوڻ ڪافي آهي ته ديش جي هلندڙ دور کان پوءِ " اردو" يا "هندوستاني" ٻوليءَ کي خاص اهميت حاصل ٿيندي. اسين اها هام نه ٿا هڻون ته " چترڪار" جي ٻن چون صفحن دواران اسين اردوءَ جي تعليم ڏئي رهيا آهيون، پر جيڪڏهن ڪنهن ۾ به " چترڪار" جي وسيلي اردو زبان لاءِ چاهنا جاڳي ته اها اسان لاءِ خوش نصيبيءَ جو باعث ٿيندي" (١).

---

(١) چترڪار ، سال ١ ، پرچو ٢ ، مورخه ٢٧-٦-١٩٤٧ع ص ٣

ترتيب: رسالي ۾ اڪثر ڪري " ايڊيٽوريل" کان پوءِ " فلمي خبرون" ، هڪ "افسانو"، اردو جو سيڪشن ، ۽ ان کان پوءِ دور جي نئين فلمن تي تنقيد ۽ هڪ اڌ مذاحيه ڪهاڻي ۽ فلمي ٽائيپ جا سوال جواب ڏنا ويندا هئا.

مواد: " چترڪار" بنيادي طور تي هڪ فلمي رسالو هو. ان ڪري منجهس اڪثر ڪري فلمي مواد ئي پوندو هو. ان هوندي " علم ادب" کي به بنهه نظر انداز نه ڪيو ويندو هو ۽ گهڻو ڪري هڪ اڌ شعر ۽ هڪ ڪهاڻي ضرور اهڙي ڏني ويندي هئي جيڪا ادبي معيارن جي عين مطابق هوندي هئي. اسين جيڪڏهن انهيءَ مواد تي نظر ڏيون ٿا ته اسان کي معلوم ٿو ٿئي ته رسالي جا منتظمين نوجوان پڙهندڙن جي جذبن جي استحصال ڪرڻ بدران منجهن سماجي برايـن ۽ اوڻاين خلاف هڪ نفرت جي باهه پڙڪائڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. رسالي ۾ شايع ٿيندڙ شعرن مان هڪ شعر ڪي ڏسو:

اسان جي ديس جي ديون سندي چالي نرالي آ
نفعو نقصان ڇا تنهن مان نه ڪنهن کي خواب خيالي آ
ڏسو پوشاڪ ڇا آهي؟ پيو پسجي بدن سـارو
اگهاڙپ جي نظاري کـان، نڪا چوڪر ڪا خالـي آ
نتيجو آهي ڇا نڪتو نه ڪنهن سوچيو ڪڏهن پلجـي
اسان بيڪس جوانن جي بڻي حالت مـالـي آ
گڏيون ٿي پاڻ ۾ سرتيون، اهائي گفتگـو هونـدي
بدن، بيوٽي ۽ بيهڪ ته اسان ۾ ئي نرالـي آ
ڏسي حالت زماني جي روئن ٿا نيڻ " موهت" جـا
اسان جي ملڪ جي اخلاق جـو پکوان والـي آ (١).

رسالي جي ليکڪن ۾ خود منتظمين به اچي ويندا هئا. رسالي جو ايڊيٽر ديپڪ بي "آشا"، پاڻ ڪهاڻيڪار ۽ شاعر هو. ساڳي نموني جائنٽ ايڊيٽر ڪي . ايم "شئدا" ۽ ايم . بي "آشا" به هن رسالي جا گهڻو ليک هئا. اڪثر ڪري سندن ئي لکيون ۽ ... شعر فرضي نالن سان رسالي ۾ پونديون هيون.

---

(١) چترڪار، سال ١، پرچو ٢، مورخه ٢٧-٦-١٩٤٧ع ص ٦

نثر واري حصي ۾ " فلمي قسم جي سوالن جوابن" ، تنقيدي

راين، ۽ ٻين مستقل ڪالمن کان سواءِ گهڻ ۾ گهڻ هڪ معياري ڪهاڻي ضرور

ڏني ويندي هئي. رسالي جي جلد پهرين ۽ پرچي ٻئي ۾ جائنٽ ايڊيٽر

ايم - ٻي آشا جي لکيل هڪ اصلوڪي ڪهاڻي " قدرت جو مذاق" پئي هئي.

جيڪا پنهن جي موضوع توڙي سٽاجي لحاظ کان معياري ڪهاڻي هئي. هن ڪهاڻي

۾ ليکڪ هڪ مجبور ۽ معاشري جي ڌتڙيل عورت جي بي ڪسيءَ ۽ بي زبانيءَ جي

تصوير چٽي آهي. هو انهيءَ عورت جي " ڪردار نگاري" هن ريت ڪري ٿو:

" ڊاڪٽر وٽ مريض پاڻ مراد و علاج لاءِ ايندا آهن - منهن جي

زندگيءَ ۾ هي پهريون ئي واقعو هو جو مان پاڻ راهه ويندي هڪ مريض کي ساڻ

وٺي آيو هئس. مون دلچسپيءَ سان سندس علاج شروع ڪيو. علاج جي دوران مان

ساڻس وڌيڪ لهه وچڙ ۾ آيس. مون ڏٺو ته هوءَ نهايت عجيب عورت هئي.......

سندس هر ڪنهن ڳالهه ۾ ڳجهارت هئي. هر ڪنهن سڌي سوال جو ابتو جواب

ڏيڻ سندس عادت هئي يا وري سندظ گهرائي کي پروڙڻ جي مون ۾ توفيق ڪو

نه هئي".

هڪ ڏينهن مون ڪائنس نالو پڇيو - جواب مليو " مون کي سڀ

پنهن جي مرضيءَ موجب پڪاريندا آهن ۽ مان سڏ اونائيندي آهيان، توهان ڪي

جيڪو نالو وٺي ان نالي سان مون کي پڪاري سگهو ٿا" (١).

واقعي انهيءَ عورت کي، ڪارو توڙي گورو، امير توڙي غريب، پنهنجي

پنهنجي هلنديءَ پڇنديءَ ۾ وٽ آهر پڪاريندو آهي. هو سڀني جو سڏ اونائيندي

آهي ـــــ ۽ ڪنهن به نراس نه ڪيٺو پوندو آهي. مهلو يا ڪهلو هر ڪو پنهن

جي آس پوري ڪيو وڃي. هوءَ عورت ڪڏهن ناراس نه ٿئي. هوءَ عورت ڪڏهن به

ناراض نه ٿي ٿئي. ڪيس جنهن به نالي سان پڪارپو وڃي يا سڏيو وڃي.

ڪيڏي نه صداقت آهي ليکڪ جي " ڪردار نگاريءَ ۾"

هن رسالي جي غير فلمي شاهڪارن کي ڏسي چئي سگهجي ٿو ته رسالو فلمي

هو، پر علمي ۽ ادبي به پڻ هوندو هو.

---

(١) چترڪار، جلد ١، پرچو ٢، مورخه ٢٧-٦- ١٩٤٧ع ص ٨

سنسار چڪر

تعارف: هي ماهوار جاسوسي ناولن جو رسالو اپريل ١٩١٦ع کان وٺي مهاراج هرومل پريمچند شرما (هريا ماٺ) جي ايڊيٽريءَ هيٺ جاري ٿيو. رسالو ڪراچي پرنٽنگ پريس ۾ ڇپبو هو ان جي سائيز ٦ ١٠ ۽ صفحا مختلف وقتن تي مختلف تعداد ۾ هوندا هئا. رسالي جو شهر وارن لاءِ ساليانو چندو هڪ روپيو، ٻاهر وارن لاءِ سوا روپيو ۽ ولايت وارن لاءِ ٻه روپيا هوندو هو. رسالي جا خريدار نه صرف هندستان تائين محدود هوندا هئا، بلڪ رسالو برما، سلون، چين، جپان، آمريڪا، آفريڪا ۽ ٻين مغربي ملڪن ۾ به ڦرايو ويندو هو.

رسالو اڪثر ڪري هر مهيني جي پندرهين تاريخ تائين شايع ٿي ويندو هو. هن رسالي جي پاليسيءَ موجب جيڪڏهن ڪو گراهڪ وڌيڪ سورهن ڏهي گراهڪ ڪري ڏيندو هو ته ان کي هڪ سال مفت رسالو ڏنو ويندو هو، پر جيڪڏهن اهي سورهن گراهڪ پرڏيهي ملڪن جا هوندا هئا ته مئنيجمينٽ ٻن سالن لاءِ مفت رسالو مهيا ڪرڻ لاءِ پابند هوندي هئي. هيءَ ئي هڪ اهڙو پهريون سنڌي رسالو هوندو هو جنهن جي ليکڪن کي ڪڏهن ڪڏهن انعام ڏنا ويندا هئا (١). نه صرف ايترو پر رسالي ۾ هڪ مخفي نمبر به ڏيندا هئا، انهيءَ مخفي نمبر واري خريدار کي به انعام ڏنو ويندو هو (٢).

جيئن ته هي دلچسپ ناولن جو مشهور رسالو هو ان ڪري منجهس وقت به وقت چڱا خاصا اشتهار يا نوٽيس وغيره به پوندا هئا جن جا اگهه هن ريت هئا:

رائل سائيز صفحي لاءِ هڪ دفعو - ٽي روپيا

رائل سائيز جي اڌ صفحي لاءِ هڪ دفعو - ٻه روپيا

رائل سائيز جي چوٿين حصي لاءِ - هڪ روپيو

ترتيب ۽ مواد: رسالي ۾ ايڊيٽوريل وغيره لکڻ جي ڪا به روايت نه هئي. ليڪن هڪ يا ٻن اشتهارن ڏيڻ کان پوءِ علمي ۽ ادبي مواد ڏنو ويندو هو، جيڪو

---

(١) "سنسار چڪر" سال پهريون، انڪ ١١ ۽ ١٢، ماهه فيبروري ۽ مارچ ١٩١٧ ص ٢

(٢) ڏسو: سنسار چڪر" سال پهريون، انڪ ٥، ماهه آگسٽ ١٩١٦ع ص ٤٠

گهڻو ڪري گهڻا ويهن صفحن تي مشتمل هوندو هو. هي رسالو حالانڪ ناولن لاءِ مخصوص ٿيل هوندو هو پر ان کان سواءِ ڪڏهن ڪڏهن منجهس ٻيو ادبي مواد به ڏنو ويندو هو.

رسالي جو ليکڪ خود ايڊيٽر ئي هوندو هو، جنهن کي نه رڳو شعر و شاعريءَ جي ڏات نصيب هئي بلڪ ناٽڪ نويسيءَ ۽ ناول نگاريءَ ۾ به پڙ هوندو هو.

رسالي ۾ جيڪو وقت به وقت علمي ۽ ادبي مواد پوندو رهيو، انهيءَ ۾ هي قابل ذڪر آهي:

١- " آفت تي آفت" (ٻه ڀاڱا) ناول

٢- " ستي سشيلا" ناٽڪ

٣- "نياڳيءَ جو ڀاڳ" (ٻه ڀاڱا) ناول

٤- "شري شو مهيمن استوتر" ڌرمي

٥- " سيٺ گهنبومل پڳتاڻي" سوانح

رسالي ۾ وقت به وقت شعر و شاعري به پوندي هئي، جيڪا ناولن ۽ ناٽڪن جي سونهن ۽ سوڀيا جو ڪارڻ هوندي هئي. رسالي جو شاعر خود انهيءَ جو ايڊيٽر "هرومل پريمچند" هوندو هو. سندس شاعريءَ جو مثال هيٺ ڏجي ٿو:

ڪهڙي پليگ پاپڻ آئي ڪاهي - وڏا شهرن جا جنهن شهر ڦٽائي

جهڳا جهڻ ماڻهن جا ڪيئڙا - شل پڳوان ان کان بچائي....

١- نه رڳي سنڌ پر هند ئي ساري - ڪهڙي ويلا پيئي مهاماري

ڪنهن پڌو ڪڏ نالو انهيءَ جو - ڏنو ڪليجو جنهن ڪنبائي.....

٢- بمبئي مان پهريون شروع ٿي هچاري - آئي ڪراچيءَ جي پوءِ واري

حيدرآباد مان ڦيريون ڏيئي - ڏني سنڌ سڄي جنهن تپائي.....

٣- ايڪيهه سال پريا ٿيا تنهن کي - گهر گهر ناهي ڇڏيو اٿس ڪنهن کي

لاکون هزار ڪونڌر ڪسي ويا - هر هنڌ ٿي هائي هائي......

۴- توبہ توبہ پرپو ھاٿي ديا ڪر - آھين ديالو ڪو ديا جز ھـــٺ ڏر پليگ پاپڻ کي ڪي جلدي ٽاڙي ڪڍ - عرض ھروڀ جو اوناٺي۰۰۰۰۰(۱)۰

رسالي ۾ ڪڏھن ڪڏھن لنڊا چنڊا ۽ ڀيو وندرائيندڙ مواد ٻہ ڏنو ويندو ھو۰ انھيءَ مان ھڪ مثال طور ھيٺ ڏجي ٿو:

" ھڪڙو ڪنجوس ڪنھن ضروري ڪم لاءِ شام جو پنھنجي ڳوٺـــان ڪنھن ٻہ ڪوھيءَ نڪتو۰ جڏھن ڳچ پنڌ ڪري آيو تڏھن واٽ تي اچي يادگيري پيس تہ اڙڙڙڙ، زال کي سمجھائي ڪين آيس۰ ھن رن تہ اڄ ظلم ڪري ڇڏيو ھوندو۰ ضرور ڏيو ٻاري تيل سان ڀريل آنگرين ڪنھن ڪپڙي سان اگھيون ھونديون ۽ ڇ اڙي يار وري واپس ھج ۰ ھي تہ ڏاڍو نقصان ٿي ويو۰ اھو خيال ڪري اھو ڪنجوس وري ٻوڙندو ٻوڙندو سھڪندو موٽي پنھن جي گھر آيو:

ڪنجوس : اڙي او خدوءَ ماءُ، تاڙي لاھہ۰

اندران (آواز آيو): مٺا ، وري ڇو موٽي آئين؟ اتي ئي بيھي ڳالھہ ڪر، تاڙي لاھيندي دروازي جو ڪاٺ ڪين گسندو؟

ڪنجوس: ڇگو پلا پڌاءِ تہ ڏيو ٻاري تيل سان ڀريل آنگرين جو تو ڇا ڪيو؟

اندران (آواز آيو): ڇا ڪيم؟ تو مون کي بي وقوف سمجھيو آھي؟ اھي مون چٽي ڇڏيون - پر ميان ، تو تہ ڏاڍو انڌير ڪيو، ھيڏو جو پنــڌ ڪري موٽي آيو آھين سو تنھن جي جتي تہ ضرور گسي ھوندي۰

ڪنجوس : اڙي پوڙي، اھا تہ مان اڳ ئي ڪڇ ۾ ڪڻي آيو آھيان (۲)۰

---

(۱) ڏسو: "سنسار چڪر" ورش پھريون، انڪ ۱۱ ۽ ۱۲، ماھہ فيبروريءِ مارچ ۱۹۱۷ ص۱۵

(۲) ڏسو "سنسار چڪر" ورش پھريون، انڪ پنجون، آگسٽ ۱۹۱٦ ص ۲۱

مهراڻ (اوائلي)

تعارف: هي رسالو "سنڌي ادب لاءِ مرڪزي صلاحڪار بورڊ" جي سهاري هيٺ ١٩٤٦ کان وٺي جاري ٿيو. انهيءَ وقت رسالي جو "ايڊيٽوريل بورڊ" هن رت هو:

عثمان علي انصاري	چيئرمن ايڊيٽوريل بورڊ
مولانا دين محمد وفائي	چيف ايڊيٽر
لعلچند امرڏنو مل	مئنيجنگ ايڊيٽر
ڊاڪٽر هرومل سدا رنگاڻي	ايڊيٽر

رسالي جي اشاعت جنوري ١٩٤٦ع کان ٿي، ۽ ٻه سال ٻه ماهي پرچي جي صورت ۾ شايع ٿيندو رهيو (١). رسالي جو ساليانو چندو پنج روپيا هوندو هو.

مواد: "مهراڻ" جي ابتدا ۾ ئي، سنڌ جي نامور عالمن، اديبن ۽ شاعرن، دل کولي قلمي تعاون ڪيو. هن رسالي جو ايڊيٽوريل بورڊ ئي خود ذات ڏٺي ليکڪن تي مشتمل هو، جن رت ۽ ست ڏئي سنڌي ادب ۾ هڪ سنگ ميل هٿي چڏيو. هن رسالي ۾ وقت ٻه وقت ادبي خط، شاعري، ڪهاڻيون، ناٽڪ ۽ مضمون شايع ٿيندا رهندا هئا.

"مهراڻ" جي پهرين پرچي ۾ ڊاڪٽر دائود پوٽه جو هڪ مضمون "ادبي سنگت" شايع ٿيو، جنهن مان سندس سنڌي ٻولي ۽ علم ادب لاءِ اڪير ۽ "مهراڻ" جي اهميت توڙي افاديت جو پتو لڳائي سگهجي ٿو. ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو ته:

"ڏٺي جا لک لک شڪرانا جو اٽڪل ويهن ورهين جي دراز عرصي بعد هن ضعيف جي "مهراڻ" نالي رٿيل مخزن آخر وجود ۾ آئي آهي. ويهه ورهيه هڪ قوم جي ذهني انقلاب ۾ ڪا وڏي مدت ناهي، بشرطيڪ اهو انقلاب هڪ تنظيمي صورت اختيار ڪري ملڪ جي ادبي ماحول ۾ موافق اصلاح آڻي.

"مهراڻ" سنڌونديءَ جو قديم نالو آهي. اها پياري ندي جنهن جو لڙاٽيل پوتر پاڻي سنڌو ديش جا سڀ رهواسي هندو خواهه مسلمان پي پنهنجي

---

(١) غلام محمد گرامي "ٽه ماهي مهراڻ" جلد ١٤، نمبر ٣ ۽ ٤، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ١٩٦٥ ص ٢٠

آڃ لاهي اندر ٿا ٺارين، جنهنجي آبياريءَ تي ملڪ جي ماڻهن ۾ ٻين جيون جو جياپو آهي، جنهنجي ڪري سنڌ هڪ زرخيز زراعتي ملڪ ٿي پيو آهي، ڪهڙي نه عجب جهڙي ڳالهه جو ساڳي هوا نڪئون ڪهجي، ساڳي خوراڪ ۾ ساڳيو پاڻي نڙيءَ اندر نجي، ته به فقط هڪ ٻيروني عامل يعني مذهب جي اثر ڪري ذهني پيداوار ۾ تخيل جي طريقن ۾ ايڏو تفرقو ......

مهراڻ جو ميدان ۾ اچڻ انهيءَ سڪوري سوڻ جو سنيهو آهي. اچو يارو، هندو مسلم ڀائرو، ته هڪ ٻئي سان ملون ، "مهراڻ" جي وسيلي هڪ اهڙي " ادبي سنگت" ادبي ياري يا جميعت ٺاهيون، جنهن کي ملڪ جي ادبي انتويءَ جو اونو هجي، جا مذهب ۽ ملت جو ملمع لاهي، ديسي ادب کي هڪ اهڙي قالب ۾ پلٽائي ۽ سانچي ۾ سيٽي، جو منجهانئس غيريت جو رنگ نڪري ججي، هيڪڙائي جي هيئت پڪڙي.....(1).

هن رسالي ۾ شايع ٿيل معياري مضمونن جو وچور هيٺ ڏجي ٿو:

نمبر	عنوان	ليکڪ	ڪهڙي پرچي ۾ شايع ٿيو
1-	"ادبي سنگت"	ڊاڪٽر دائود پوٽه	جنوري 1946ع
2-	"باهمي اتحاد"	آغا تاج محمد	ايضا
3-	"روهڙيءَ جو راز"	شيوارام لالا	ايضا
4-	"سنڌي ٻولي"	مولوي عبدالڪريم چشتي	ايضا
5-	"گمنام دهقاني شاعر"	نبي بخش بلوچ	اپريل 1946
6-	"اسان جي سنڌڙي"	آغا تاج محمد	ايضا
7-	"اتحاد جا طريقا"	مولوي عبدالڪريم	ايضا
8-	"سنڌ جي هڪ پراڻي تاريخ جا ڪي ورق"	صوفي قلندر بخش	مئي- جولاءِ 1946
9-	"شاهه طالب"	سوڀراج نرملداس	ايضا
10-	"شاهه: فطرتي شاعر"	مولانا دين محمد وفائي	ايضا
11-	" سنڌي نثر"	عثمان علي انصاري	ايضا

---

(1) غلام محمد گرامي "سه ماهي مهراڻ" جلد 14، نمبر 3ـ4، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1965ع ص 24

١٢- "بلوچستان جا نظارا"	نبي بخش بلوچ	مئي -جون ١٩٤٦
١٣- " دال مصالح چنڻءَ سان"	پيرومل مهرچند آڏواڻي	آگسٽ-آڪٽوبر ١٩٤٦
١٤- " شيراندازيءَ جي تاريخ "	پيرومل مهرچند	ايضا
١٥- "سنڌ جو پهريون پهريون خود ساخته صدر منصف"	لعلچند امرڏنو مل	ايضا
١٦- "سنڌي ٻوليءَ جي عربي آئيوٽا "	پروفيسر چيتن ماڙيوالا	ايضا
١٧- "نثر"	خوبچند ڄگتياڻي	ايضا
١٨- "هندستان کان آمريڪا تائين سفر"	نبي بخش بلوچ	ايضا
١٩- "شاه عبداللطيف: سنڌ جو رهبر"	جيٺمل پرسرام	آڪٽوبر- نومبر ١٩٤٦
٢٠- " شاه ڀٽائي جو شاهانه ڪلام"	عبدالڪريم چشتي	ايضا
٢١- "شاه جي رسالي ۾ حقيقت جا راز"	عبدالله چنه	ايضا
٢٢- "مرزا قليچ بيگ: سلاست جو سائين"	خوبچند ڄگتياڻي	ايضا
٢٣-"مرزا قليچ بيگ: نثرنويس"	محمد يعقوب"	ايضا
٢٤- "سنڌيءَ جي ڏکدائڪ حالت"	پيرومل مهرچند	ڊسمبر- فيبروري ١٩٤٧
٢٥-" غلطيون دور ڪريو"	ايضا	ايضا
٢٦- " ساهت ۽ ادب ڇاهي؟"	لعلچند امرڏنومل	ايضا
٢٧-" سنڌي سنت سامي"	سوڀراج نرملداس	ايضا
٢٨- " انصاف ۽ احسان"	بيگم عبدالله چنه	ايضا
٢٩- " ڪوڙ"	عطا حسين شاهه	ايضا
٣٠- "حل طلب لاءِ حل"	پيرومل مهرچند	سيپٽمبر ١٩٤٧ع
٣١- "سرگواسي ڊاڪٽر گربخشاڻي جو ڇپايل شاه جو رسالو"	عثمان علي انصاري	آڪٽوبر- نومبر ۽ ڊسمبر ١٩٤٧

٣٢ـ "ساهتيہ جي سونهن"	روچيرام سداڻي	آڪٽوبر، نومبر، ڊسمبر ١٩٤٧
٣٣ـ " شاعر عاجز"	جهامنداس ڀاٽيہ	ايضا
٣٤ـ "سنڌ جا ڳاهہ"	رامنداس لڪاڻي	ايضا
٣٥ـ " ڀڄي ۽ بلوچستان"	ڪشنچند چيتلي	ايضا

مٿئين وچور تي نظر ڪرڻ مان معلوم ٿيندو تہ " مهراڻ" ۾ علمي، ادبي، تاريخي ۽ اخلاقي مضمون شايع ٿيندا هئا• ان کان سواءِ هن رسالي کي سنڌ واسين ۾ اتحاد ۽ اتفاق پيدا ڪرڻ جو ادبي ذريعو بہ ڄاتو ويندو هو، انهيءَ ڪري هندومسلم اتحاد جي موضوع تي بہ رسالي ۾ مضمون شايع ٿيندا هئا ۽ انهن جو ذڪر وچور ۾ بہ اچي چڪو آهي• هن هيٺ پهرين پرچي ۾ شايع ٿيل آغا تاج محمد جي مضمون "باهمي اتحاد" مان اقتباس ڏجي ٿو:

" اتحاد مذهبي هدايتن موجب آهي• مسلمانن جو ڪلام پاڪ هجي، يا عيسائين جو مقدس انجيل، يا هندن جو ڪو بہ پوتر پستڪ• هر هڪ اتفاق ۽ اتحاد لاءِ ڪافي کان زيادہ نصيحت ۽ هدايت ڪيل آهي• مسلمان جن کي اهو فخر آهي تہ اسين توحيد جا پوڄاري آهيون، تن کي لفظ جي معنيٰ جي لحاظ کان ئي اتحاد سان زيادہ محبت ۽ دلچسپي هئڻ گهرجي• جو اهو لفظ لغوي معنيٰ ۾ وحدت مان نڪتل آهي• انهيءَ ڪري ضروري آهي تہ گرچہ مذهبي امور سڀ ڪنهن جا مختلف آهن، تہ بہ دنيوي ڳالهين ۾ هندو خواهہ مسلمان، پارسي خواهہ يهودي ۽ ڪرستان پاڻ ۾ متحد رهن• مسلمانن جي هدايت لاءِ هي ڪافي آهي تہ الله جل جلالہ پاڻ کي جن لقبن سان ڳڻ رب العالمين سڏيو آهي، يعني جملي عالم جو رب" (١)•

هن رسالي ۾ ڪهاڻيون، ۽ ناٽڪ بہ شايع ٿيندا هئا، ١٩٤٦ع کان وٺي وندي ١٩٤٧ع تائين رسالي ۾ شايع ٿيل ڪهاڻين مان ڪجهہ هي آهن:

١ـ " ننڍڙي نئنا" ليکڪ لعلچند امرڏنو مل

٢ـ " هي بہ رانجهوءَ سنڌي رمز" ليکڪ امرلعل هنگوراڻي

---

(١) منگهارام ملڪاڻي:" سنڌي نثر جي تاريخ "ڪونج پبليڪيشن، بمبئي ١٩٦٨ع ص ٢٧٩

٣ـ " ٿلوڙ ٿيمي" ليکڪ لعلچند امرڏنومل

٤ـ " سنگتيءَ ۾ مون ڪي ڇا ڏٺو" ليکڪ لعلچند امرڏنومل

رسالي جنوري ۽ فيبروري ١٩٤٦ع واري پرچي ۾ " ديوانه" جي نالي هڪ ڊرامو به شايع ٿيو. هي ڊرامو هينرڪ ابسن جو لکيل هو، جنهن جو سنڌي ٻوليءَ جي مشهور ڊرامه نگار احمد غلام علي چاڳلا ترجمو ڪيو هو.

هن ڊرامي جي مطالعي سان اها حقيقت بلڪل واضع ٿيو پوي ته ادب حياتيءَ جو آئينو آهي، هي ڊرامو سماجي انقلاب جو مقصد رکي ٿو

اخبار تعليم

تعارف: هيءَ اخبار اپريل ١٩٠٢ع کان وٺي ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد طرفان جاري ٿي. اخبار شروعات ۾ ٽي ماهي هئي، جا پوءِ هڪ سال پوءِ يعني اپريل ١٩٠٣ع کان وٺي ماهوار رسالي جي صورت ۾ شايع ٿي. اخبار جو ٽه ماهي زماني ۾ ساليانو چندو هڪ روپيو هوندو هو، جو پوءِ ٻئي سال کان وڌائي ٻه روپيا ڪيو ويو. اخبار جي ايڊيٽر ته وقت جو پرنسپال ڪندو هو، ليڪن ان جو پبلشر ڪاليج جو ڪلارڪ هوندو هو. راهو مل روچيرام اخبار تعليم جو پهريون پبلشر ٿي رهيو. اخبار پهرين ٻٽيهن صفحن جي هوندي هئي، اپريل ١٩٠٣ع کان وٺي ان جا صفحا گهٽائي چوويهه ڪيا ويا. اخبار شروع ۾ حيدرآباد جي "قيصريه پريس" ۾ ڇپبي هئي.

مواد: اخبار جو مواد نثر توڙي نظم تي مشتمل هوندو هو، ۽ انهيءَ جا ليک اڪثر ڪري تعليم کاتي سان واسطو رکندڙ ملازم ئي هوندا هئا. "عام خبرون" ۽ "چٽڪا" هن اخبار جا مستقل صفحا هوندا هئا. "عام خبرون" پهرين پرچي کان وٺي ڏنيون وينديون هيون، جن کي اخبار جي آخر ۾ جاءِ ڏني ويندي هئي. باقي "چٽڪا" آڪٽوبر ١٩٠٣ع کان ڏيڻ ۾ آيا، جيڪي اخبار جي شروعات ۾ ڏنا ويندا هئا. "عام خبرون" ۽ "چٽڪن" جو مثال هن هيٺ ڏجي ٿو:

عام خبرون: "ڪراچي ۽ حيدرآباد ضلع ۾ پليگ جي بيماري هاڻي هلندڙ آهي. ڪراچي جي شهر ۾ سراسري ڏهه پندرنهن ڪيس روز ٿين ٿا، ۽ ڪوٺڙي ٻه يا ٽي روز. حيدرآباد شهر ۾ اها بيماري ڏاڍي پکڙجي وئي آهي. ٢٠ کان ٣٠ موت روز ٿين ٿا. اهي موت گهڻو ڪري پليگ جي وگهي ٿين ٿا. حيدرآباد ضلع ۾ ٽنڊو آدم، گدوبندر، الديري لعل، ٽنڊو محمد خان، ٽنڊوالهيار ۽ ٻين ڪيترن شهرن ۾ ڳوٺن ۾ اها بيماري ٿي آهي. پليگ جي وقت ڇا ڪرڻ گهرجي تنهن بابت اسين هيٺ ٿورا اشارا لکون ٿا"(١).

متفرقا چٽڪا: "درسي ڪتابن ٺاهڻ واري ڪاميٽي هاڻي گهڻو ڪم ڪري آئي آهي. سنڌ ستئي ڪتاب تيار ٿي رهيا آهن، پر ڇپجڻ کان اڳي

---

(١) ڏسو، اخبار تعليم، حيدرآباد، جلد ١، نمبر ١، اپريل ١٩٠٢ ص ٢٨

منجهن درستون ٺيٺيون آهن. ڪتابن لکڻ ۾ گهڻي ٿي آهي ۽ گهڻي سرجوشي ڪئي ويئي آهي. سبقن جي چونڊ چڱي ڪئي ويئي آهي ۽ اڪثر ڪري سندن جوڙجڪ ۽ گهاٽ به چڱو آهي، باقي ٻوليءَ ۾ سو ڪيترا سقم ۽ عيب آهن ۽ ڪيترا باريڪ اونها ، غير معمولي خيال نڪي پوري طرح لکڻ ۾ آيا آهن ۽ نڪي پوري ريت سمجهائڻ ۾ آيا آهن ٠٠٠٠(١) الخ

نثري مواد ۾ اڪثر ڪري مختلف موضوعن تي لکيل مضمون ڏنا ويندا هئا. مکيه موضوع ۽ انهن تي لکيل مضمونن جو مختصر وچور هيٺ ڏجي ٿو:

ادبي ۽ علمي:

نمبر	مضمون جو عنوان	ليکڪ	پرچو
١-	ناموئي جا بيت	؟	نومبر ١٩٠٤ع
٢-	سنڌي شاعري	محمد صديق	آڪٽوبر ١٩٠٦ع
٣-	فصاحت	جان محمد عباسي	آگسٽ ١٩٠٨ع
٤-	شاعري ۽ شعر	ايضا	آگسٽ ١٩٠٩ع
٥-	سنڌي نظم	محمد هارون	مئي ١٩١٣ع
٦-	نئون سنڌي نظم	ايضا	آگسٽ ١٩١٣ع
٧-	مضمون نويسي	گل محمد آزاد	اپريل ١٩١٤ع

اخلاقي:

نمبر	مضمون جو عنوان	ليکڪ	پرچو
١-	دوستي ۽ دشمني ڪهڙي شئي آهي.	عبدالغفور هالائي.	جنوري ١٩٠٥ع
٢-	دل	ايضا	جولاءِ ١٩٠٦ع
٣-	محبت	غلام محمد	آڪٽوبر ١٩٠٦ع
٤-	دولت ڪهڙي شئي آهي	عبدالغفور هالائي	مئي ١٩٠٩ع
٥-	دانائن جا قول	واڌومل مولچند	مارچ ١٩١١ع
٦-	سرير هڪ عجيب مندر آهي	مولچند منشي	جنوري ١٩١٢ع
٧-	موتين جي لڙهي	گوڌو مل	جون ١٩١٣ع

---

(١) ڏسو، اخبار تعليم، حيدرآباد، جلد ٣، نمبر ٨، نومبر ١٩٠٤ع ص١

تاريخي (سنڌ جا ڳوٺ):

١- برهمڻ آباد	؟	جون ١٩٠٢ع
٢- سيوهڻ	ف - و - ب	جون ١٩٠٥ع
٣- ميرن جا قبا	عبدالغفور هالائي	جنوري ١٩٠٦ع
٤- ڪوٽ ڏيجي	پير بخش	جنوري ١٩٠٩ع
٥- ٺٽي جو بيان	عبدالڪريم	نومبر ١٩٠٩ع

تعليمي:

١- اسڪول ماستر	ڪوڙومل چندن مل	جون ١٩٠٢ع
٢- ڪنڊن گارٽن	؟	جولاءِ ١٩٠٤ع
٣- زناني تعليم	ڪوڙومل چندن مل	سيپٽمبر ١٩٠٥ع
٤- آمريڪا ۾ سکيا جي سهنجائي	ڀلاجراءِ واسواڻي	جولاءِ ١٩٠٦ع
٥- تعليم جي مراد	چيتانند سومل	جنوري ١٩٠٩ع
٦- ڪوريا جا اسڪول	موتيرام	مئي ١٩١٢ع
٧- تعليم جو بنياد	؟	آگسٽ ١٩١٢ع
٨- اسڪول ماستر جون خوبيون	آسودومل	آڪٽوبر ١٩١٣ع
٩- مسلمانن جي زناني تعليم	حمزه علي	نومبر ١٩١٣ع
١٠- اسڪولن جو ضابطو	ڀارمل	مارچ ١٩١٦ع
١١- ٻار ۽ رانديون	غلام مرتضيٰ	ڊسمبر ١٩١٤ع

سوانح:

١- لارڊ ڊفرن	؟	مئي ١٩٠٢ع
٢- غلام شاهه ڪلهوڙو	؟	آڪٽوبر ١٩٠٢ع
٣- سلطانه رضيه بيگم	؟	مئي ١٩٠٣ع
٤- پٽيالي جي راڻي	؟	جولاءِ ١٩٠٣ع
٥- خواجه شمس الدين(قسط وار)	ڀلاجراءِ واسواڻي	جولاءِ ١٩٠٣ع
٦- شيخ سعدي (قسط وار)	ايضا	سيپٽمبر ١٩٠٣ع
٧- مولانا حسين ڪاشفي	اڇڻا	مارچ ١٩٠٤ع

٨- ساموئيل سمائيلس	؟	سيپٽمبر ١٩٠٤ع
٩- اهليا بائي	؟	ڊسمبر ١٩٠٤ع
١٠- شاهہ عنايت الله	غلام مهدي	اپريل ١٩٠٦ع
١١- چاند بيبي	محمد صديق	آگسٽ ١٩٠٧ع
١٢- گرونانڪ جا جيون چرتر	ٽلومل	فيبروري ١٩١٠ع
١٣- تان سين گويو	گل محمد آزاد	جولاءِ ١٩١٣ع
١٤- ملان دو پيازو	خوشيرام	فيبروري ١٩١٥ع

جيئن تہ هي اخبار تعليم کاتي سان واسطو رکندي هئي، ان ڪري منجهس تعليمي طريقن، مسئلن ۽ ٻين لاڳاپيل ڳالهين تي مضمون گهڻي ڪان گهٽ ڏنا ويندا هئا. ان کان سواءِ سنڌ جي تعليمي ماحول، استادن جي ڪارڪردگي سرڪاري پڌرنامن ۽ تعليمي ڪانفرنسن جو بہ مختصر احوال ڏنو ويندو هو. انهيءَ مواد کي ڇڏي ڪري باقي مٿي ذڪر ڪيل موضوعن تي بہ تقريبا لڳاتار يا مستقل مواد ڏنو ويندو هو. علمي ۽ ادبي مضمونن کان سواءِ هن اخبار ۾ مختصر ڪهاڻيون آکاڻيون ۽ ڏند ڪٿائون بہ ڏنيون وينديون هيون، جن جو مختصر وچور هيٺ ڏجي ٿو:

١- جمجمہ سلطان جي ڳالهہ	محمد صديق	مئي ١٩٠٣ع
٢- قارون بادشاهہ جي ڳالهہ (قسطن ۾)	؟	جون ١٩٠٣ع
٣- هڪ سچ چوندڙ چوڪر	؟	مئي ١٩٠٤ع
٤- نادر شاهہ بابت هڪ ڏند ڪٿا	محمد صلاح الدين	آگسٽ ١٩٠٦ع
٥- سادهہ مزاج بادشاهہ	آخوند دين محمد	جون ١٩٠٧ع
٦- ڏاهي پڙهيل زال	محمد صديق	جون ١٩٠٨ع
٧- جهڙي ڪرٽي تهڙي پرٽي	پوجومل	سيپٽمبر ١٩٠٨ع
٨- جالينوس حڪيم جي ڳالهہ	علي بخش	آڪٽوبر ١٩٠٨ع
٩- جام تماچي ۽ نوري گندري	محمد عثمان	جنوري ١٩١١ع
١٠- هڪ ڪيداريءَ جو احوال	ٽيڪچند	سيپٽمبر ١٩١١ع
١١- چڪائي جو بدلو چڪائي	محمد صديق	آڪٽوبر ١٩١٤ع

مطالعي هيٺ آيل دور (١٩٠٢ - ١٩١٥) ۾ کوڙو مل چندن مل،

پهلاجراءِ واسواڻي، محمد صديق ميمڻ ۽ عبدالغفور هالائي هن اخبار کھڻ ليکڪ مضمون نگار هئا. بهترين مضمون نگارن کي سال ۾ هڪ دفعو انعام به ڏنو ويندو هو.

اخبار ۾ جا شاعري ڏني ويندي هئي، اها به اڪثر ڪري تعليم کاتي جي ملازمن خاص ڪري استادن جي هوندي هئي. هن اخبار ۾ شايع ٿيل پهريون شعر هيٺ ڏجي ٿو:

ٻارن لاءِ ڪسرتي راڳ

اجهو ڀئون ٿا هڪ ڏينهن - سنوان سڌا ٿي ڪسرت لئي
گهڻي خوشي ۽ ڌيرج سان - ٽاڙيون وڄايون ڳايون هاڻ
پنهنجي ڪم تي رهون تيار
مزو اسان جي آهي قطار
ساڄو ڪاٻو ڪريون هيٺ - وري ڪريون ٿا مٿي نيٺ
هري هري ٿي هيٺ نمون - آهستي ٻٽ ڪريون لمون
پنهنجي ڪم تي رهون تيار
مزو اسان جي آهي قطار
ساڄي ڪاٻي ڪريون اشارو - هاٿي هيٺ مٿي جنو وارو
چيلهه مٿي هٿ سڌا سڌا - ڌريون وري ٿا نرڙ تي هٿڙا
پنهنجي ڪم تي رهون تيار
مزو اسان جي آهي قطار(١).

---

(١) ڏسو، تعليم اخبار تعليم، حيدرآباد، جلد ١، نمبر ٣، آڪٽوبر ١٩٠٢ ص ٢٦-٢٧

فلمستان

تعارف: هي ماهوار رسالو نومبر ١٩٤٣ع کان وٺي موتي ٽيڪچانداس مهتا " شرر" جي ايڊيٽريءَ هيٺ جاري ٿيو. هي رسالو گوبند رام نارائڻ داس پنجابي، پارٽ جوتي اليڪٽرڪ پرنٽنگ ورڪس پريس ۾ ڇاپيندو هو. رسالي جي آفيس بندر روڊ تي ١٩-کندنداس ديواچند بلڊنگ ۾ هوندي هئي. رسالو چاليهارو کن صفحن تي مشتمل هوندو هو، ۽ ان جي هڪ پرچي جي قيمت چار آنا هوندي هئي.

مواد: رسالي جو عنوان ئي، ان جي مواد تي روشني وجهڻ لاءِ ڪافي آهي. هن رسالي ۾ گهڻو ڪان گهڻو مواد "فلم" جي موضوع تي هوندو هو، جنهن ۾:

(الف) نين فلمن تي ٽيڪا ٽپڻي.

(ب) فلمي خبرناما.

(پ) فلمي ٽائيپ جا سوال جواب.

(ٻ) فلم ۾ سنڌي معاشرو - تنقيد. جهڙا مستقل ڪالم هوندا هئا. ان کان سواءِ هن ۾ ادبي مواد به ڏنو ويندو هو. جنهن ۾ شعر و شاعري هڪ يا ٻه اصلوڪي ۽ ترجمو ٿيل ڪهاڻي به ڏني ويندي هئي. رسالي جي ادبي حصي جا ليکڪ ۽ شاعر انهيءَ دور جا ناميارا قلم ڌڻي هوندا هئا.

رسالي جي " فلمي حصي" جي مطالعي ڪرڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته رسالي جا منتظمين پڙهندڙن جي جذبن سان گڏوگڏ بدران پنهنجي دور ۽ معاشري جي ڀرپور ترجماني ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. اڻ وڻندڙ ۽ فاحش فلمن کي ڀرپور تنقيد جو نشانو بڻايو ويندو هو، ۽ هن ڏس ۾ جنهن مقصد کي آڏو رکيو ويندو هو تنهنجو ثبوت خود رسالي جا ورق ئي ڏئي رهيا آهن. رسالي جو ايڊيٽر " فلمستان" جي ٻئي نمبر پرچي ۾ لکي ٿو ته:

" اسان جو مقصد آهي فلمي صنعت کي هر ڪنهن غلاظت کان پاڪ ۽ صاف ڪرڻ. اسان ان نقط نگاهه کان بنا ڪنهن جي ٻپ ۽ رياءَ جي فلمن متان نڪتچيني شايع ڪيون ٿا. ڪاش اسين پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿي سگهون ۽ هندستان جون فلمون بهترين آرٽ جو نمونو ٿي سگهن "(١).

---

(١) ڏسو، " فلمستان"، ڪراچي، پرچو ٢، ماهه ڊسمبر ١٩٤٣ع، ص ١٢

فلمي صنعت کي وجود ورتي چند سال مس گذريا هئا. ان ڪري هن صنعت جي اهميت ۽ افاديت، نفعن ۽ نقصانن لاءِ ماڻهو انساني ارتقا جي عمل پٽاندر ٻن گروهن ۾ تقسيم ٿيل هئا. هڪڙن جي خيال موجب "فلمي دنيا" فنڪاري جو ٻيو نالو هئي، ۽ ٻين جي خيال ۾ استحصال ۽ معاشرتي قدرن کي تباهه ۽ برباد ڪرڻ جو ذريعو هئي. "فلمستان" رسالي جي منتظمين هن موضوع تي خيال آرائي لاءِ ليکڪن ۽ پڙهندڙن کي هڪ قسم جو موقعو فراهم ڪري ڏنو هو، هن ڏس ۾ انهيءَ دور جي نئين نسل، ۽ ان ۾ وري خاص ڪري ليکڪائن دل کولي پنهن جي ترقي پسنديءَ جو ثبوت پئي ڏنو.

وديا ڪرپالاڻي، " فلم ۽ شريف گهراڻي جون ڇوڪريون" جي سري سان هڪ مضمون ۾ پنهن جي دور جي نئين نسل جي جذبن جي ترجماني ڪندي لکي ٿي ته " چاندني پردي مٿان مان موهيندڙ شڪليون ڏسون ٿا، جي ڳائن ٿيون، مشڪن ٿيون ۽ رقص ڪن ٿيون. اهي تصويرون جڏهن اسان جي ستل جذبات جي تارن کي اوچتو ڇيڙن ٿيون، تڏهن اسان بي اختيار ٿي دل ۾ هڪ آهه ڀري چئون ٿا، ڪاش . اسان به فلمي پريون ۽ فلمي هيرا هجون.....
اسان کي ان وقت پنهن جي ماحول کان نفرت ٿئي ٿي ۽ روزمره جي خشڪ زندگي کان بيزار ٿيڻ لڳون ٿا "(١).

نئين نسل جون اميدون ڇو نه ٿيون پوريون ٿين؟ ان جو جواب ڏيندي ليکڪا چوي ٿي ته " سياڻيون عورتون ۽ ڪنواريون ڇوڪريون چاهينديون آهن ته هنن جو جوهر، هنن جي ڪماليت ڏسي ڪو کين داد ڏئي، ڪو سندن تعريف ڪري، ڪو سندن پوڄا ڪري. مگر حقيقت ته اها آهي جو فلمي ميدان مٿان موجوده وقت تي جن جو قبضو آهي انهن مان گهڻي حصي تي ڇوڪرين جا والدين اعتبار ڪري نه ٿا سگهن. هو پنهن جي امانت ۽ پنهنجو خزانو بي جوابدار آدمين جي هٿن ۾ ڏيڻ نه ٿا چاهين ڇاڪاڻ ته انهن کي ٻڌپ آهي ته ڪٿي سندن عزت ۽ خانداني شان تي داغ نه لڳي پوي ۽ ان ۾ هو حقيقت تي آهن"(٢).

وديا ڪرپالاڻي: هن مسئلي جو حل ٻڌائيندي لکي ٿي ته" ضرورت صرف ان ڳالهه جي آهي ته موجوده وايو منڊل مان اهڙا جزا ڪڍيا ۽ لوڏيا وڃن

(١) ڏسو، "فلمستان" ڪراچي، جلد ١ ،نمبر ٢ ، ڊسمبر ١٩٤٣ ص ٣٤
(٢) ايضا ص ٣٥

جي شريف عورتن ۾ چوڪرين کي اڻ سڌيءَ طرح فلمي آرٽ کان پري روڪي ويٺا آهن"(١)•

رسالي جو ادبي حصو بہ معياري هوندو هو• اصلوڪي ۽ ترجمي ٿيل ڪهاڻين جا موضوع ۽ پلاٽ وقت ۽ حالتن پٽاندر هوندا هئا• رسالي ۾ منشي پريم چند ۽ ٻين ڪيترن ناميارن هندوستاني ڪهاڻيڪارن جون ڪهاڻيون ترجمو ڪري ڏنيون ونديون هيون• رسالي جي شعر و شاعري توڙي ان جون ڪهاڻيون اهو ثابت ڪن ٿيون تہ رسالو " ترقي پسنديءَ" جهڙي اعليٰ اصول کي آڏو رکي ڪڍيو ويندو هو•

رسالي ۾ شايع ٿيندڙ شعر و شاعري جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو؛

وڏو نوجوانو وڏو نج نوجوانـــــو - جو اڄڪلهہ هليو آهہ سارو زمانـــــو
توڻ آزادگيءَ جو بلند ڪـر ترانـــــو
اچا آهہ تو ۾ بہ پـوري جـوانـــــي
تون ترقي پسنديءَ جي ڪر ترجمانـــــي
هوائون فضا ۾ نچي راڳ ڳائـــن - وڻن جا ٽا پتا عجب رقص لائـــن
سڀئي شيون مست ٿي ٿيـون ٻڌائـــن
اٿي هل تون اڄڪلهہ هندستان واسـي
ڇڏي ڏي قدامت پسندي، اداسي••••

جتي ڪو نہ ڪنهن جو قرضدار آهي - نہ بندو جتي ڪو عرضدار آهـــي
نہ جت ڪو بہ حاڪم يا سردار آهـــي
نہ جت درد آهـــي نہ ڪو سُور آهـــي
نہ لاچار آهـــي نہ مجبـور آهـــي
جتي هر بشر ٻئي کان آزاد آهي - نہ سرمايداري کان ناشاد آهـــي
نہ ظالم جتي آ ، نہ بغـــداد آهـــي
جتي سچ حقيقت جا انســـان آهـــن
نہ جتي ڪي درندا يا حيـوان آهـــن•

---

(١) ڏسو، "فلمستان"، ڪراچي، جلد ١، نمبر ٢، ڊسمبر ١٩٤٣ع ص٣٥

توں سيلاب آهين توں طوفان آهين - ڇو فڪرات پنهنجي غلطان آهين
توں فطرت ۽ قدرت جو سلطان آهين
قدم کي وڌائي هليو هل هليو هل
توں نعرو لڳائي هليو هل هليو هل
غلاميءَ کي ٽوڙي هلو نوجوانو - ۽ ٺڪرن کي ڦوڙي هلو نوجوانو
قدم پنهنجا ڪوڙي هلو نوجوانو
هلو نوجوانو ، هلو نوجوانو
"شرر" ٿو ٻڌائي ٺئون ڪو ترانو (١)۰

رسالي جي اهميت ۽ افاديت، علمي ۽ ادبي معيار کي چڱي طرح سمجهڻ لاءِ انهيءَ جي هڪ پرچي جي مواد جي فهرست هيٺ ڏجي ٿي(٢):

١- "اها آهي اسان جي حالت"	ليکڪ: موتي "شرر"	ايڊيٽوريل
٢- " غربت جي ڪهاڻي"	" ڪشن چندر مترجم موتي"شرر"	ڪهاڻي
٣- "پونجي"	" ادارو	فلمي تنقيد
٤-"زندگيءَ جي تصوير"	" سانول ايدلاڻي	مضمون
٥- "وڌو نوجوانو"	شاعر: موتيلال "شرر"	شاعري
٦-" نيري شلوار"	ليکڪ: ايم - آر- ملڪاڻي	ڪهاڻي
٧-" نجما "	" ادارو	فلمي تنقيد
٨- "نيون فلمون"	" ادارو	تعارف
٩-" ٻن گهڙين جي موج "	" ادارو	سوال جواب
١٠-" فلم ۽ شريف گهراڻي جون ڇوڪريون"	ليکڪا: وديا ڪرپالاڻي	مضمون۰

---

(١) ڏسو: "فلمستان" ، ڪراچي، جلد ١ ، نمبر ٢ ، ڊسمبر ١٩٤٣ع ص ١٩

(٢) ڏسو: "فلمستان" ڪراچي، جلد ١ ، نمبر ٢ ، ڊسمبر ١٩٤٣ع

علمي دنيا

تعارف: هي ماهوار رسالو قاضي عبدالرزاق جي ايڊيٽريءَ هيٺ ڪراچيءَ مان جنوري ۱۹۳۰ع کان وٺي جاري ٿيو. رسالو، عزت خان مدد خان اليڪٽرڪ ليٿو انسٽ ٽائپ پرنٽنگ پريس اولڊ جيل روڊ ڪراچيءَ ۾ ڇپبو هو. رسالي جو دفتر اولڊ جيل روڊ تي هوندو هو.

پاليسي: ۱- رسالو مسلمانن جو علمي، ادبي، تاريخي، مذهبي ۽ اخلاقي رسالو هو.

۲- رسالو اڪثر ڪري چاليهن کان پنجاهه صفحن تي مشتمل هوندو هو.

۳- رسالي جي سائيز ٦ ۹ هوندي هئي.

۴- رسالي جو ساليانو چندو ٻه روپيا هوندو هو.

ترتيب: رسالي جي ابتدا سري واري اندرين صفحي تي ڪنهن نه ڪنهن اشتهار سان ٿئي ويندي هئي. مختلف پرچن جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته رسالي ۾ ايڊيٽوريل ڪو نه ڏنو ويندو هو. باقي چاليهن صفحن جي ضخامت شاعريءَ، مضمون ۽ افسانن وغيره تي مبني وهوندي هئي. جنهن کان پوءِ ٻه ٽي صفحا وري اشتهارن جا ڏنا ويندا هئا.

مواد: رسالي جو مواد جن ادبي صنفن تي مشتمل هوندو هو تن جو تدار احوال هيٺ ڏجي ٿو:

مضمون: "علمي دنيا" جو ايڊيٽر نه رڳو ڪيترو وقت سنڌ جي تعليمي ماحول سان وابسته رهيو، پر ان سان گڏ ڪيس سنڌ جي سياست جي به ڄاڻ هئي. وقتي حالتن ملڪ جي مذهبي حالتن کي به متاثر ٿي ڪيو. "علمي دنيا" يا ان دور جا ٻيا رسالا اڪثر ڪري مذهبي رنگ ۾ رتل هوندا هئا. هن رسالي ۾ به وقت به وقت مذهبي مضمون شايع ٿيندا رهندا هئا، جيئن:

عنوان	ليکڪ	ڪڏهن شايع ٿيو
۱- "عيد قرباني"	قاضي عبدالرزاق	جلد ۱، نمبر ۵، مئي ۱۹۳۰ع
۲- "عجائبات القرآن"	ايضا	جلد ۱، نمبر ۹، سيپٽمبر ۱۹۳۰ع
۳- "دنيا جون مشهور عورتون"	ايضا	جلد ۱، نمبر ۹، سيپٽمبر ۱۹۳۰ع
۴- "حضرت خواجه نظام الدين"	غلام احمد نظامي.	جلد ۱، نمبر ۵، مئي ۱۹۳۰ع

اهڙن مضمونن ۾ مذهبي ۽ اصولن جي تبليغ برصغير جي مذهبي

۾ روحاني رهبر تائين اوائلي دور جي عظيم مسلم شخصيت جي زندگيءَ جا احوال ڏنا ويندا هئا.

مذهبي موضوع کان سواءِ علمي، ادبي ۽ معلوماتي موضوعن تي به وقت بہ وقت مضمون ڏنا ويندا هئا، جيئن:

عنوان	ليک	ڪڏهن شايع ٿيو
١- "ميمڻ ۽ ڪوري"	غلام احمد نظامي	جلد ١، نمبر ٥، مئي ١٩٣٠ع
٢- "سوئيڊن هڪ ملاح"	جمع خان	ايضا
٣- "نئين جي ديويءَ جي حڪومت"	قاضي عبدالرزاق	جلد ١، نمبر ٩، سيپٽمبر ١٩٣٠ع
٤- "جهاز جي غرقابي"	جمع خان	ايضا
٥- "ميان غلام احمد نظامي"	عبدالله عبد	ايضا

هن رسالي ۾ گهٽي کان گهٽ لکندڙ مضمون نگار هئا:

غلام احمد نظامي، عبدالله عبد، جمع خان ۽ خود ايڊيٽر قاضي عبدالرزاق.

شاعري: انگريزي دور حقيقت ۾ سنڌ جي وچين طبقي جي بيداريءَ جو دور هو. هن ڌاريءَ حڪومت ڪرسين ۽ خطابن جي عيوض ۾ سردارن ۽ نوابن وٽ رکي ناليءَ ٿي رهڻ ڏنا. باقي سنڌن جي ميڙي چونڊي تحفن ۽ رسائي جي صورت ۾ سوري نيهن جي گوڏن هيٺان رکي ڇڏي. انهن رئيسن ۽ نوابن وري پنهنجي ڌارين آقائن کي خوش ڪرڻ لاءِ هيٺئين طبقي جو رت پيئڻ شروع ڪيو. انهيءَ ڪري سنڌ جو "هيٺيون" توڙي "مٿيون" طبقو ته "پرمارت جي عمل" ۾ پورو رهيو، ڪين مٿي ڪنهن جي به وانداڪائي نه رهي. باقي وچيون طبقو مختلف راهون اختيار ڪري اڳتي هلڻ لڳو ۽ هڪ نئين قوت وٺي اڀرڻ لڳو. هن ئي طبقي کي پنهن جي وڌڻ ۽ ويجهڻ جا موقعا فراهم هيا، ۽ هي ئي طبقو زندگيءَ جي هر هڪ شعبي ۾ وٽ آهر پنهنجو پارٽ ادا ڪندو رهيو. جيئن ته هي طبقو، سنڌ جي باقي ٻين طبقن کان تعداد جي لحاظ کان ننڍو هو، انهيءَ ڪري هو هڪ ئي وقت تي هڪ هڪ ۾ هڪ کان وڌيڪ ڳدرا ڪڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. اها ساڳي حالت علم ادب سان ٿي رهي، يعني هڪ مخصوص گروهه ئي ادب جي مختلف ذريعن ۽ وسيلن تي ڇانيو رهيو. نه صرف ايترو پر هرڪو اديب يا شاعر هڪ ئي وقت تي سڀ ڪجهه هوندو هو، يا سڀ ڪجهه هجڻ

جي ڪوشش ڪندو هو. هو هڪ ئي وقت شاعر به هو ته مضمون نگار به. ناول نگار به هو ته تنقيد نگار به. ايڊيٽر به هو ته رپورٽر به.

"علمي دنيا" جي مختلف پرچن پڙهڻ سان ته انهيءَ حقيقت جي وڌيڪ تصديق ٿي وڃي ٿي. اهي ليک، جيڪي وقت به وقت رسالي جي نثري ادب ۾ حصو وٺندا هئا سي ئي اڪثر ڪري شعر و شاعريءَ جا صفحا به سينگاريندا هئا. هن رسالي جي شاعرن ۾ غلام احمد "نظامي"، عبدالله "عبد"، لطف الله جوڻي وغيره جا نالا قابل ذڪر آهن. غلام احمد "نظامي" ۽ عبدالله "عبد" ته شعر و شاعريءَ واري حصي ۾ تفصيل سان لکيو ويو آهي. انهيءَ ڪري هتي "جوڻي" صاحب جي شاعري جو مثال ڏجي ٿو. جنهن جي مطالعي ڪرڻ مان رسالي جي شعر و شاعري واري حصي جي معياري هجڻ جي چڪتي سڌ پئجي سگهي ٿي.

" تارن ڀري رات"

رات جا آئي مڙي سان هنج ۾ تارا وٺي
پنهنجي چهري تي نقابِ آسماني کي وٺيون
سبز زارِ دشت ۾ آهسته ۽ چپنـدي هلـي
پڻ گلستان ۾ پناهِ آشيانـي کي وٺيون
شام جي تاري کي زلفن جي زنجيريءَ ۾ جهليون
ڪنڌ تي روشن ڪمانِ ڪهڪشاني کي وٺيون
هر طرف اونداهه جو وادي ۾ ديرو ٿي ويو
چنڊ نڪتو ويو لڪي سورج انڌيرو ٿي ويو
آسمان تي ڦمڪا تارن جا لهرائڻ لڳا
ڪوڪبِ زرين زمين کي نور ورسائڻ لڳا
نيل زار آسمان تي سون جون مکڙيون ڪليون
سر جهڪائي گلستان ۾ گل به شرمائڻ لڳا
ٿي ويا روشن فضائي آسمان ۾ شب چراغ
جڻ ته گلشن ۾ مڙي گل منهن کي مرڪائڻ لڳا.

آمان جي سير تي جوڙو ڇڪورن جو هليـــــــو

رقص لئي ٽولو جهنگل ۾ مست مورن جـــو هليـــو (۱)۰

افسانا: رسالي ۾ وقت بـ وقت دور جي مشهور ليکڪن جا افسانـا بـ پوندا هئا۰ جن مان محمد عثمان ڏيپلائي جو افسانو "چنڊ سهڻو يا انسان" گهڻو توجهه ڇڪائي ٿو۰ هن افساني جو بنياد هڪ تاريخي حقيقت تي رکيل آهي۰ جنهن ۾ هارون رشيد ۽ سندس زال زبيدهه جي هڪ واقعي تي روشني وڌي وئي آهي۰ هن رسالي ۾ شايع ٿيندڙ افسانا فني نقط نگاهه کان افسانا گهٽ پـــر تاريخي يا خيالي ڪهاڻيون وڌيڪ لڳن ٿا۰ نه صرف ايترو مگر انهن جي ٻولي بـ وقت بـ وقت مذهبي ڇتاڻ اکيان قربانيءَ جو پڪرو ٻڌجي هڪ طرفي ٿيل نظـر اچي ٿي، ۽ انهيءَ تي عربي يا فارسيءَ جو رنگ مڙئي گهڻو ڪجهه چڙهيل آهي۰ تنهن هوندي بـ اهڙن افسانن کي سنڌي ادب جي افسانه نگاريءَ واري ابتدائي دور جي افسانن جي حيثيت سان ميڄڻو ئي پوي ٿو۰

افسانن کان سواءِ هن رسالي ۾ وقت جي مشهور مسلمان اهلِ قلـم مولانا خليق مورائي جو معاشرتي ناول "عبرت" بـ قسطن ۾ ڏنو ويندو هو۰ هـــن ناول جي پهرين قسط رسالي جي سيپٽمبر ۱۹۳۰ع واري پرچي ۾ ڏني وئي هئي۰

باقيات: سنڌي علم ادب جي لهن صنفن کان سواءِ رسالي ۾ وقت بـ وقت اخلاقي ، اصلاحي ۽ مذهبي نقطن تي مشتمل مواد بـ ڏنو ويندو هو، جيڪو يا تـ خود ايڊيٽر قاضي عبدالرزاق جو يا وري ڪنهن ٻئي سنڌي مسلمان ليکڪ جو لکيل هوندو هو، جيئن:

عنوان	ليکڪ	ڪڏهن شايع ٿيو
۱ـ "مزيدار چٽڪا"	ضياء الدين احمد ايس بلبل	مئي ۱۹۳۰ع
۲ـ "عجيب حڪمت جا موتي"	ايضـــا	ايضا
۳ـ "دانائيءَ جا سبق"	قاضي عبدالرزاق	ايضا

هن رسالي ۾ وقت بـ وقت غير سنڌي ـ اردو شاعرن جو اردو زبان ۾ ڪلام بـ شايع ٿيندو رهندو هو۰

---

(۱) ڏسو، "علمي دنيا" ڪراچي، جلد ۱، نمبر ۹، سيپٽمبر ۱۹۳۰ع ص ۲۸

ترقي

تعارف: هي ماهوار رسالو آڪٽوبر ١٩٢٥ع کان وٺي ، حڪيم عبدالخالق خليق مورائي جي ايڊيٽريءَ هيٺ جاري ٿيو. رسالو " ليٿو پرنٽنگ ورڪس" ڪراچيءَ ۾ ڇاپيو ويندو هو ۽ انهيءَ جو ڪاتب سنڌي ٻوليءَ جو مشهور اديب قاضي عبدالرزاق هوندو هو. رسالي جي آفيس وقت به وقت ٻئي ڪراچيءَ ۾ هڪ هنڌ کان ٻئي هنڌ تبديل ٿيندي هئي. ان هوندي به هي رسالو جن آفيسن مان ڪجھ وقت تائين جاري ڪيو ويو هو تن ۾ " رانگي واڙهه"، " مٺودر" ۽ "بمبئي بازار" وارين آفيسون قابل ذڪر آهن.

رسالو ٣٦ صفحن تي مشتمل هوندو هو ۽ ان جي ساليانو قيمت ۾ صرف سوا روپيو هوندي هئي، جنهن ۾ چار آنا ٽپال جو خرچ به شامل هوندو هو. رسالي جي پڙهندڙ ۽ خريدارن کي هن کان سواءِ سال ۾ هڪ دفعو " خاص نمبر" به ڏنو ويندو هو جنهن جي ضخامت به ڏيڍ سو صفحن کان گهٽ نه هوندي هئي. جيڪڏهن ويهي حساب ڪبو ته پوءِ اهو معلوم ٿئي ٿو ته خريدارن کي سال ۾ ساڍن پنجن صفحن تي مشتمل مواد رڳو سوا روپيي ۾ ڏنو ويندو هو.

رسالي جي پرچن پڙهڻ مان معلوم ٿو ٿئي ته ان وقت جي مسلمانن لاءِ اهو " صدقي جهڙو" سوا روپيو ڏيڻ به ڪو ڏونگر ڏارڻ کان گهٽ نه هيو. ٽئين سال ۾ پير پائيندي ئي ايڊيٽر کي قلم کڻڻو پيو ته" اگرچه حالتون اهڙيون اچي پيدا ٿيون هيون جو سچ پچ هميشه جي واسطي هي آخري سلام ٿئي ها ، ناظرين ڪرام کان مخفي نه آهي ته " رسالہ ترقي" مالي حالت جي خرابيءَ سبب جان بلب آهي ۽ جهڙيءَ طرح سنڌ جا ٻيا رسالا مالي مشڪلات جي ڪري قبل از وقت " سر زمين بي قدريءَ" ۾ زنده دفن ٿي چڪا آهن. اهڙيءَ طرح هي رسالو به مسلمانان سنڌ جي سرد مهريءَ جي هٿان، پنهنجي ناظرين ڏانهن حيرت حسرت ڀريءَ نگاهن سان نهاريندو ، امداد ، امداد ، جو آواز بلند ڪندو ٻين رسالن جي قبرن جي ڀرسان ڪنهن ڪنڊ پاسي ۾ زنده دفن ٿي وڃي ها ۽ اسين به انا لله و انا اليه راجعون پڙهي به چار ڳوڙها ڳاڙي هميشه جي دردسريءَ کان ڇٽي پئون ها"(١).

(١) ڏسو "ترقي" ڪراچي ، ماهه آگسٽ ۽ سيپٽمبر، ١٩٢٧ع ص ٤٦

ٿوري عرصي کان پوءِ نيٺ سنڌ جي مسلمانن پنهنجي علم دوستيءَ ۽ ادب پروريءَ جو ثبوت ڏنو. وچاري ايڊيٽر کي اجايو تڪليفن ڏسڻ کان آجو ڪري ڇڏيو، ۽ هو رسالي بند ڪرڻ تي مجبور ٿيو.

مواد: " ترقي" سنڌ جي مسلمانن جو قومي، مذهبي، اخلاقي، تاريخي ۽ تبليغي رسالو هو. " هي رسالو ٽڪن ڪمائڻ لاءِ نه پر اسلام جي اشاعت ۽ تبليغ لاءِ جاري ڪيو ويو هو(١)". هي رسالو انهيءَ جي سياسي، سماجي ۽ مذهبي حالتن جي پيداوار هو. رسالي جو مواد جن موضوعن تي مشتمل هوندو هو انهن جو مختصر ذڪر هيٺ ڏجي ٿو.

(الف) مذهبي مواد:

سنڌ جا هندو مسلم رهواسي سياسي ميدان ۾ پنهنجن اختلافن جي ابتدا گهڻو اڳ ڪري چڪا هئا. هن دور ۾ اختلاف سندن ذهنن مان ظاهري ٿي " قلم ۽ هٿ" جي نس نس ۾ سمائجي چڪا هئا. ٻنهي گروهن نه رڳو سياسي، پر مذهبي ڇڪتاڻ جي فضا پيدا ڪري ڇڏي. انهيءَ دور جو ادب به اختلاف ۽ ڇڪتاڻ جي فضا کان پنهنجي دامن بچائي ڪي بچائي نه سگهيو. نتيجو اهو نڪتو جو " مذهبي ادب" باقي " ادب واري حصي" تي ڇانئجي ويو. ماهوار " ترقي" جي جاري ڪرڻ جو اهم مقصد ئي اهو هيو ته سنڌ جي مسلمانن ۾ " مذهبي شعور" پيدا ڪجي. انهيءَ ڪري هن ۾ گهڻي کان گهڻو مذهبي مواد شايع ٿيو. رسالي طرفان سال ۾ هڪ دفعو " خاص" نمبر به ڪڍيا ويندا هئا. جن ۾ " آخري رسول" ، "فاتح سنڌ"، " آخري مذهب" ۽ " قرباني" نمبر قابل ذڪر آهن.

انهن " خاص نمبرن" کان سواءِ وقت به وقت ڪيترائي مذهبي مواد تي مبني ليک رسالي ۾ پوندا رهندا هئا. مثال طور:

عنوان	ليک	ڪڏهن شايع ٿيو
پيارو رسول	قاضي جان محمد هالائي	آگسٽ ، سيپٽمبر ١٩٢٦ع
خصوصيات اسلام	مولانا رحمت الله هالائي	ايضــــا

(١) ڏسو " ترقي" ڪراچي ، ماهه آگسٽ ، سيپٽمبر ١٩٢٦ع ص٣٦

معجزات نبوي	مولانا عبدالڪريم چشتي	جنوري - فيبروري ١٩٢٧
شق القمر جو معجزو	خليق مورائي	اپريل - مارچ ١٩٢٧
ارشادات نبوي	خليق مورائي	جولاءِ ، آگسٽ ١٩٢٧

پڙهندڙن ڪي مذهبي مواد اهڙي قسم جو ڏنو ويندو هو ، جيئن هو پنهن جي مقدس ۽ آخرين مذهب ڪي پاڻ لاءِ آسان ۽ نجات جو ذريعو ڄاڻن؛ جيئن منجهن مذهب اسلام لاءِ عزت ۽ احترام پيدا ٿئي ۽ هو انهيءَ تي عمل ڪرڻ ۾ پنهن جي عين سعادت ۽ ڪاميابي سمجهن.

(ب) تبليغي مواد :

" هندستان مختلف مذاهب جي منڊي آهي ۽ دنيا ۾ جيترا به مذهب آهن انهن جا پيرو ٿوري گهڻي تعداد ۾ هتي آهن ئي آهن. اهو ئي سبب آهي جو انهن جي باهمي بحث و مباحثه ۾ مذهبي جنگ و جدل جي ڪري هندستان هڪ قسم جو مذهبي آکاڙو بڻجي ويو آهي ۽ چوطرف طوفان بي تميزي برپا آهي. هر هڪ مذهب جا پوئلڳ پنهنجي مذهب ڪي سچو ۽ عالمگير سڏي ٻئي مذهب جي برخلاف طبع آزمائي ڪري رهيا آهن. بعضي اها طبع آزمائي " زور آزمائي" جي حد ڪي وڃي پهچي ٿي ۽ نتيجو هي نڪري ٿو ته مذهب جي نالي تي نفرت ۽ عداوت ، بدامني ۽ خونريزي پيدا ٿيو پوي. مذهبي دنيا جو هي حال ڏسي هي محدود خيال ۽ سطحي نظر وارا آدمي ان جو سارو الزام مذهب تي مڙهين ٿا"(١).

اهو ئي سبب هو جنهن ڪري " ترقي" نه رڳو مذهبي رسالو هو پر ان سان گڏ هڪ تبليغي رسالو به هو. هن ۾ انهيءَ موضوع تي ان ڪيترا ليک پوندا هئا ، جن مان چند مضمونن جو وچور مثال طور هيٺ ڏجي ٿو:

عنوان	ليکڪ	ڪڏهن شايع ٿيو
تبليغ اسلام ۽ قرباني	مولانا عبدالله هالائي	آگسٽ ، سيپٽمبر ١٩٢٦
مغربي ملڪن ۾ اسلام	خليق مورائي	ايضـــا
مشرقي دنيا ۾ زبردست انقلاب	ايضا	جنوري ، فيبروري ١٩٢٧
اسلام ايشيا جو پاسبان	ايضا	ايضـــا

(١) ڏسو " ترقي" ڪراچي ، ماهه ڊسمبر ١٩٢٦ع ص ٢

اسلام ڇا آهي؟ ق خليق مورائي مئي - جون ١٩٢٧

هندستان ۾ عيسائيت جي تبليغ مولانا عبدالله صاحب جولاءِ آگسٽ ١٩٢٧

تبليغي قسم جي مضمونن ۾ اڪثر ڪري تحقيقي مضمون پيش ڪري پڙهندڙ ڪي مذهب اسلام جي اهميت ۽ افاديت جو قائل بنائڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي هئي. مضمون نه رڳو معياري هوندا هئا، بلڪ معلوماتي به هوندا هئا. مثال طور " مشرقي دنيا ۾ زبردست انقلاب" مضمون جو هڪ اقتباس ڏجي ٿو:

" چين ۾ اشاعت اسلام جي ابتدا جي ڪا خاص تاريخ مقرر ڪري نه ٿي سگهجي. مگر پهرين ٻي صدي هجري جي چيني تاريخن ۾ هن قسم جو ذڪر موجود آهي ته مسلمان سوداگر چين ۾ پهتا انهن جي پرهيزگاري ۽ خدا پرستي ڏسي چيني ماڻهو سندن گرويده ٿي ويا .... حضرت خليفه ثالث رض جي عهد ۾ دربار خلافت ۽ شهنشاهه چين جو وچ ۾ سفارتي تعلقات ٿي چڪا هئا ۽ ابن عبدالمطلب اموي جي زماني ۾ اسلامي طاقت جون حدون چين جي سرحد سان ملي ويون هيون..... هي تعلقات خليفه ابو جعفر منصور عباسي جي زماني ۾ هيڪاري زياده ترقي ڪري ويا " (١).

(ب) تاريخي مواد :

رسالي ۾ وقت به وقت تاريخي ۽ معلوماتي نوعيت جا مضمون به ڇپبندا رهندا هئا. انهن مان چند مضمونن جي لسٽ هيٺ ڏجي ٿي:

عنوان	ليکڪ	ڪڏهن شايع ٿيو
ڪعبت الله جي تعمير جي تاريخ	خليق مورائي	آگسٽ سيپٽمبر ١٩٢٧
چاند بيبي	شيخ عبدالمجيد	جنوري ١٩٢٩
روسي مسلمانن جي تعليمي ترقي	ترجمو	ايضا
شاهان مغليه جي اسلام رواداري	خليق مورائي	مارچ ١٩٢٧
عدل جهانگيري	ايضا	جولاءِ آگسٽ ١٩٢٧

(پ) فرقي پرست مواد :

جيئن هن کان اڳ عرض ڪري چڪا آهيون ته رسالي جي جاري ٿيڻ جو دور مذهبي اختلاف ۽ ڇڪتاڻ جو دور هو. مختلف مذهبن جا پوئلڳ انسانذات

(١) ڏسو " ترقي" ڪراچي ، ماهه جنوري - فيبروري ١٩٢٧ ص ٥

ڪي امن ۽ سلامتي، سک ۽ سڪون، قرب ۽ همدرديءَ جي سهڻي سنيهي ڏيڻ بدران هڪ انسان کي ٻئي انسان جي رت وهائڻ لاءِ تيار ڪري رهيا هئا. زندگيءَ جو هر هڪ شعبو هن باهه جي ڀيٽ ٿي چڪو هو. علم ادب به هن اثر کان وانجهو رهي نه سگهيو. هن ماهوار جا پرچا به اهڙي مواد سان ڀريا پيا آهن. مثال طور چند ليکن جي فهرست هت ڏجي ٿي :

عنوان	ليکڪ	ڪڏهن شايع ٿيو
شيوا جي منصف مزاج هندو جي نظر ۾.	خليق مورائي	مئي - جون ١٩٢٧
سوامي ديانند بت پرست هو؟	ايضا	ايضا
ويدن ۽ شاسترن ۾ گاو ڪشي جو ذڪر.	ايضا	ايضا
مهاراجا اشوڪ	مولوي عصمت الله	جولاءِ آگسٽ ١٩٢٧
پراچين ويدڪ سڀيتا جو نظارو.	ايضا	ايضا
ٻپر جي وڻ سان شادي	ايضا	ايضا
هندو ڌرم ۽ هندو جاتي.	....	جولاءِ ١٩٢٦

(ب) ادبي مواد :

مٿي ذڪر ڪيل مواد کان سواءِ هن رسالي ۾ نج ادبي مواد به پڻ پوندو هو جنهن ۾ عبدالله عبد، محمد هاشم مخلص، حافظ جان محمد هالائي ستوڻي ٻين ڪيترن ئي اديبن ۽ شاعرن جا ادبي مضمون ۽ ڪلام اچي وڃن ٿا. نه رڳو ايترو پر هن ئي رسالي ۾ خليق مورائي جو ناول " سندري" قسط وار شايع ٿيو هئي محض مثال خاطر محمد هاشم مخلص جي هڪ قومي شعر جون چند مصرعون پيش ڪجن ٿيون (١).

اسان ۾ يا الاهي جذب ايمان پيدا ڪر - اسان ۾ جلد دور اولين جو شان پيدا ڪر
اسان ۾ خالد جانباز يا سلمان پيدا ڪر -محمد ابن قاسم جهڙو ڪو انسان پيدا ڪر.

اسان جو تخت زرين تختهء دنيا ڪي ڪر مولا
اسان جي دامنِ اميد مقصد سان ڀر مولا ..... الخ

---

(١) ڏسو " ترقي" ڪراچي . ماهه جنوري ۽ فيبروري ١٩٢٧ع ص٣

هن رسالي ۾ نه رڳو اصلوڪا مضمون پوندا هئا، مگر دور جي مختلف اخبارن جا مضمون ترجمو ڪري به ڏنا ويندا هئا. انهن مان چند مضمون هي آهن:

عنوان	ڪٿان ورتل	ڪڏهن شايع ٿيو
مغربي ملڪن ۾ اسلام	"مسلمان" ڪلڪته	آگسٽ سيپٽمبر ١٩٢٦
روسي مسلمانن جي تعليمي ترقي.	مسلم ڪرانيڪل	جنوري فيبروري ١٩٢٧
سوامي شرڌانند ۽ يهوديت	"زميندار لاهور"	مارچ اپريل ١٩٢٧
شهيد ڇاکي چئجي؟	"سياست اخبار"	ايضاً
رسول عربي جي صداقت	"پرڪاش لاهور"	ايضاً
اسلام ڇا آهي؟	"خلافت اخبار"	مئي جون ١٩٢٧
هندو ڌرم تبليغي نه آهي.	"ليڊر الله آباد"	ايضاً
ويدن ۽ شاسترن ۾ گوئو ڪشي.	"انگلش مين"	ايضاً
نوراني مجسمه.	"رساله شيعه لاهور"	جولاءِ آگسٽ ١٩٢٧
راگهور راجا جو تاريخي قصو.	"پيسه اخبار لاهور"	ايضاً

خاص ڳالهه:

رسالو "ترقي" به انهن رسالن مان هڪ هيو جن اردو زبان جي اشاعت واسطي پنهنجي ورقن جي سيني کي ڪشادو ڪري ڇڏيو هو. هن رسالي ۾ اڪثر ڪري اردو زبان جي شعر و شاعري به پوندي رهندي هئي. مثال خاطر هتي چند مصرعون ڏجن ٿيون(١):

عجيب گيت

نغمه وحدت حق دهر مين گايا تونـ ـ ڪملي والـ يه عجيب گيت سنايا تونـ

رب بے مثل کا دنيا مين بٹھا کر سکا ـ نقش اوهام پرستي کو مٹايا تونـ

پرگئے ماند سبهي شرک و خودي کے اختر ـ مهر توحيد کا جلوه جو دکهايا تونـ

---

(١) ڏسو "ترقي" ڪراچي، ماهه آگسٽ ۽ سيپٽمبر ١٩٢٦ ص ١٣

روح رهاڻ

تعارف: برهم ودیا جو هي ماهوار رسالو جنوري ١٩٢١ع کان وٺي حيدرآباد مان جاري ٿيو. چيتمل پرسرام هن رسالي جو روح روان ۽ پهريون ايڊيٽر هو. اڳتي هلي نادر بيگ قليچ بيگ به ايڊيٽر جي حيثيت سان ساڻس گڏجي ڪم ڪيو. شروع ۾ رسالو ٢٥ صفحن تي مشتمل هوندو هئو، ليڪن جنوري ١٩٢٣ع کان وٺي اهو گهٽائي سورهن صفحن جو ڪيو ويو. ساڳي نموني انهيءَ جو ساليانو چندو، جيڪو اڳ ۾ به روپيا هوندو هو، اهو به ڦيرائي هڪ روپيو ڪيو ويو. ١٩٢٣ع کان هي رسالي جي رزڪي ڪاپي ڇهين پئسي وڪامندي هئي، ۽ سنڌ کان ٻاهر رهندڙن کان ساليانو سوا روپيو چندو ورتو ويندو هئو. رسالي جي سائيز ٦ ٩ هوندي هئي. رسالو هر مهيني جي پهرين هفتي ۾ اسٽالن تي پهچي ويندو هو. جيئن ته هي رسالو نظرياتي نوعيت جو هو، ان ڪري ايڊيٽر کو به مالي معاوضو نه ملندا هئا. ان هوندي به پهرين ٻن سالن ۾ في سال پنج سو روپيا رسالي کي نقصان پيو، جيڪو ڪنهن ٿياسافسٽ پنهنجي کيسي مان ڀري ڏنو.

رسالي جي ڪَور پيج تي برهم ودیا جو خاص نشان ۽ لاکيڻي لطيف جو هي بيت ڏنو ويندو هو:

پيهي جان پاڻ ۾ ڪيم روح رهاڻ
ته نه ڪي ڏونگر ڏيهه ۾، نه ڪا ڪيچن ڪاڻ
پنهجون ٿيس پاڻ، سسئي تان سور هوا.

پاليسي: ورهاڱي کان اڳ جي دور کي سنڌي ڪنهن جي تاريخ ۾ وڏي اهميت حاصل آهي. هن دور ڪيترين ئي تحريڪن کي جنم ڏنو، ۽ خود ڪيترين ئي تحريڪن کان متاثر ٿيو. ٿياسافيءَ جي تحريڪ، انهن پرڏيهي تحريڪن مان هڪ هئي، جنهن کي سنڌ ۽ هند وارن گهڻي حد تائين قبول ڪيو. هيءَ سوسائٽي ١٧ نومبر ١٨٧٥ع تي مئڊم بلئوٽسڪي ۽ ڪرنل آلڪاٽ جي ڪوشش سان آمريڪا ۾ ته قائم ٿي، ليڪن انهيءَ جو علمي ۽ اصلي هيڊ ڪوارٽر هي نندو ڪنڊ ئي بڻيو. سنڌ به هن تحريڪ کان متاثر ٿي، ۽ هن سوسائٽي جي ڪن شاخن کولڻ جو موقعو نراهم ڪيائين.

هن تحريڪ سنڌ جي سياست، علم ادب ۽ صحافت کي ٻه ڪي قدر متاثر ڪيو. صحافت جي ميدان ۾ " ستارهء " ۽ " روح رهاڻ" جهڙا ماهوار رسالا هن ئي مڪتب فڪر جا پرچارڪ رسالا هئا. " روح رهاڻ" هنن نيمن کي عمل ۾ آڻڻ جو پرچار ڪندو هو.

١- قوم يا ڪوقي، جنس يا ذات پات، يا رنگ روپ جي ڀيد کان سواءِ ڪل انسان ذات جي برادري پڌڻ.

٢- جدا جدا مذهبن، فيلسوفن ۽ ڌرمن جي ڀيٽ ڪرڻ ۽ انهن جي ابياس کي زور وٺائڻ.

٣- سرشٽيءَ جي لسرارن ۽ انسانن جي اندروني طاقتن جي کوجنا ڪرڻ.

مواد ۽ ان جي ترتيب: رسالي جي ڇپرين ڪَور پيج تي ئي مواد جي فهرست ڏني ويندي هئي، ليڪن ليکڪن ۽ شاعرن جا نالا اندر مواد ختم ٿيڻ کان پوءِ ڏنا ويندا هئا. ان کان پوءِ ڪَور پيج جو اندريون صفحو ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ جي تعارف لاءِ وقف ٿيل هوندو هئو. جنهن ۾ سوسائٽي جا ا متا ۽ ان جي شاخن جو وچور ڏنو ويندو هو. اهڙيءَ طرح رسالي جا پوئيان ٻه صفحا اڪثر ڪري برهم وديا جي ادبي اشاعت جي پروپيگنڊا لاءِ وقف ڪيل هوندا هئا. انهيءَ کان پوءِ باقي صفحا نثر توڙي نظم تي مشتمل مواد لاءِ ڇڏيا ويندا هئا.

رسالي جي پهرين ٻارهن پرچن ۾ جيڪو مواد ڏنو ويو، انهيءَ جو جائزو وٺندي ايڊيٽر لکي ٿو ته: " پهرين سال جا جيڪي ٻارهن پرچا نڪري ٻاهر ٿيا، تن چڱو اتساهه پيدا ڪيو. صوفي خزاني منجهان اسان گهڻيئي املهه ماڻڪ ڏنا. شاهه، سچل، غزالي، روحل، عطار، رومي، وغيرهم جي حياتين ۽ پاڻين تي، ڀڳوت گيتا، پراڻن، ويدانت، رويندر ٺاڪوي ۽ ٻين ناموڪن عالم مشهور گرنٿڪارن تي ليک ڏنا ويا. " موت بعد ڇا ٿو ٿئي"، تنهن بابت مشهور وگياني ۽ ٻيا ڇا ٿا چون اهو پڻ بيان ڏنو ويو. مراد اها آهي ته نه رڳو سچي صوفي راز، ويدانت، تصوف ۽ ٿياسافيءَ جو بيان ڪجي، جنهن مان روح جي راحت حاصل ٿي سگهي، پر تنهن سان گڏ ساهتي سڌارو به ٿئي"(١).

---

(١) ڏسو، ماهوار "روح رهاڻ" حيدرآباد، جلد ٢، نمبر ٢، اندريون ڪَور پيج.

رسالي ۾ شايع ٿيل مواد جو تعارف هيٺ ڏجي ٿو:

نثر: رسالي جو نثري مواد مهاپرشن، وگيانين، مدبرن ۽ عالمن جي سوانح، اخلاقي مضمون ۽ مذهبي عقيدن جي تعارفن، ويدانت، تصوف ۽ ٿياسافيءَ جي تعليم ڏيندڙ مقالن ۽ مضمونن تي مشتمل هوندو هو. اهي مضمون ۽ مقالا اصلي به هوندا هئا ۽ ترجمو ٿيل به. ان کان سواءِ نج ادبي قسم جا مضمون به ڏنا ويندا هئا. هن هيٺ موضوع وار مضمونن جو مختصر وچور ڏجي ٿو:

ادبي نوعيت جا مضمون:

عنوان	ليکڪ	پرچو
١- سرڪارايل	جيٺمل پرسرام	جنوري ١٩٢٢
٢- ليلان چنيسر	ايضا	فيبروري ١٩٢٢
٣- شاهه عبداللطيف جي علميت جي حقيقت.	مرزا قليچ بيگ	مئي ١٩٢٢
٤- گرونانڪ شاعر عجيب	جيٺمل پرسرام	مئي ١٩٢٢
٥- وساک جو ورسيون (ادبي سماچار)	پيارو واڌومل	جون ١٩٢٢
٦- منهنجي دلڙي (ادب لطيف)	جيٺمل پرسرام	آڪٽوبر ١٩٢٢
٧- هنگلاج ۽ گرنار	-	نومبر ١٩٢٢
٨- منهنجي باغ جي آڪاشي	نادر بيگ	جنوري ١٩٢٥
٩- مهاڪوي رويندر جي گيتا نجلي.	دوارڪا پرساد	اپريل ١٩٢٥

سوانح جا مضمون:

١- سوامي رام ڪرشن	بي نام	جنوري ١٩٢٢
٢- گڻيش ڀڳوان	ڊاڪٽر هرنامداس	فيبروري ١٩٢٢
٣- سوامي رام ڪرشن	بي نام	مارچ ١٩٢٢
٤- چين جو رشي لاوتز	بي نام	مئي ١٩٢٢
٥- جيڪب بوهيم	بي نام	جون ١٩٢٢
٦- ڪوئيشيتڪ براهمن	-	آگسٽ ١٩٢٢

٧ـ گوتم ٻڌ	-	نومبر ١٩٢٢
٨ـ چار يار ـ لعل شهباز	جيٺمل پرسرام	ڊسمبر ١٩٢٢
٩ـ ڀائي وسڻ رام جي جيوت	ايضا	جنوري ١٩٢٥
١٠ـ بيبي رابعہ بصري	شڪارپوري هندو	مارچ ١٩٢٥
١١ـ ڀڳت ڪبيرداس	نادر بيگ	جولاءِ ١٩٢٥

نظرياتي نوعيت جا مضمون:

١ـ پرلوڪ جا پيغام	مس ايلسا بارڪر، مترجم: جيٺمل پرسرام	جنوري ١٩٢٢
٢ـ منتر	ليلارام پريم چند	ايضا
٣ـ پرستان	سرڪونن ڊائل مترجم: جيٺمل پرسرام	فيبروري ١٩٢٢
٤ـ اسلام	ايم ـ يو عباسي	فيبروري ١٩٢٢
٥ـ گيتا گيان	جيٺمل پرسرام	مارچ ١٩٢٢
٦ـ ستگورو ديو	-	مارچ ١٩٢٢
٧ـ ڪامل مرشد ڪير آهي	-	مئي ١٩٢٢
٨ـ ٻهائي خيالات	ايم ـ يو عباسي	جون ١٩٢٢
٩ـ سچ	جيٺمل پرسرام	آگسٽ ١٩٢٢
١٠ـ صوفيانو پيچرو	ايم ـ يو عباسي	آگسٽ ١٩٢٢
١١ـ گيان اگيان	-	سيپٽمبر ١٩٢٢
١٢ـ ڪامل مرشد	-	ايضا
١٣ـ حق موجود	هاشو لعلو	سيپٽمبر ١٩٢٢
١٤ـ خود تصور	ٻولچند پرسرام	ڊسمبر ١٩٢٢
١٥ـ تصوف ۽ پنگتي شيوا	شيوارام ڦيرواڻي	جنوري ١٩٢٥
١٦ـ آتم گيان	سوامي هيمراج	مارچ ١٩٢٥
١٧ـ اپنشد گيان	ائيني بسنت	اپريل ١٩٢٥
١٨ـ پرلوڪ نسبت منهنجا ويچار،	سر آليور لاج	مئي ١٩٢٥
١٩ـ تلاش مرشد	نتا سنگ	جولاءِ ١٩٢٥

رسالي ۾ ڪن مضمونن کي مستقل ڪالم جي حيثيت حاصل هوندي هئي. اهڙن مضمونن ۾ ڪالمن ۾ " اڪثير جا ڪڪ" ۾ " امامن خدا کان چاشي گهريو" ۾ " ٿياسافيءَ جو پرچار" ذڪر ڪرڻ لائق آهن. " ٿياسافيءَ جو پرچار" واري مضمون ۾ دنيا ۽ سنڌ ۽ هند جي ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ جي شاخن جي ڪارڪردگي جو خاڪو پيش ڪيو ويندو هو. "امامن خدا کان چا ٿي گهريو" واري ڪالم ۾ مذهب اسلام جي امامن ۽ سندن اولاد سڳوري جون دعائون ڏنيون ونديون هيون ۽ "اڪثير جا ڪڪ" ڪالم ۾ وڏن وڳيانين، مدبرن، مفڪرن ، ولين ۽ نبين جا ڪارائتا ٻول ڏنا ويندا هئا. هن ڪالم ۾ اڪثر ڪري آخري نبي حضرت محمد مصطفيٰ صلعم جا سونا ٻول ئي ڏيڻ ۾ ايندا هئا. اهڙي قسم جو هڪ ڪالم نموني طور هيٺ ڏجي ٿو:

حضرت محمد رسول الله جا سونا ٻول علم بابت (۱):

۱- علم سکو ڇو ته جيڪو علم سکي ٿو سو ثواب جو ڪم ڪري ٿو. جيڪو علم بابت ڳالهه ٻولهه ڪري ٿو، سو الله جي بندگي ڪري ٿو. جيڪو علم سکڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، سو الله جي واکاڻ ڪري ٿو. علم، سک جو رستو ڏيکاري ٿو ۽ ڏک ۾ دلاسو ڏئي ٿو.

۲- عابد کان سيکارڻ وارو وڌيڪ چڱو آهي. روزمره جي پنج نماز فرض کان سواءِ ٻين نمازن پڙهڻ ڪري ايترو ثواب نه ٿو ملي جيترو علم پرائڻ ڪري ملي ٿو. جو عالم ماڻهن کي سيکاري ٿو سو ستر هزار عابدن کان بهتر آهي. عالم جي مس شهيد جي خون کان زيادهه قيمتي آهي. علم اٺه کان نيڪي ۽ ڀلي کان ڀلي ڪمائي آهي.

۳- ڪليجي مان رت ڪڍي يا دريا ۾ ٽپي ڏيئي به علم سکو. شرم آهي اهڙن مسلمانن کي جيڪي اٺن ڏينهن ۾ هڪ ڪلاڪ به علم سکڻ لاءِ مقرر ڪري نٿا سگهن.

۴- ڪنهن ٻار کي علم سکڻ ۾ هڪ پڳل قلم جي مدد ڪرڻ، ابو قيس جبل جيتري سون خيرات ڪرڻ برابر آهي. علم سکڻ هر هڪ مسلمان مرد توڙي هر هڪ مسلمان زال تي فرض آهي. تحقيق خدا علم سکڻ واري کي دوست رکي ٿو.

---

(۱) ڏسو، "روح رهاڻ" حيدرآباد، جلد ۴، نمبر ۹، ماهه ~~سيپٽمبر~~ ۱۹۲۸ ص ۲۰۹ ۽ ۲۱۰

نظم: نثر جيان هن رسالي نظم وارو حصو به علمي، ادبي ۽ روحاني نوعيت ۽ اهميت وارو هوندو هو. ساڳي نموني سان نثر جيان اهو نظم اصلي به هوندو هو، ۽ ترجمو ٿيل به سنڌ جي ڪيترن ئي بزرگ شاعرن ۽ ٻين نامور شاعرن جو ڪلام هن رسالي ۾ شايع ٿيو، مرزا قليچ بيگ جو شعر بعنوان " روح جي رهاڻ" مثال طور هيٺ ڏجي ٿو (١):

روح جي معنيٰ جا ٿيا طالب گهڻا - ان ۾ شبها مختلف غالب گهڻا
ڪو به مذهب روح جو ڳجهه ڄاڻي ڪين - ٿئي حقيقت جو نه ڪنهن کي ٿو يقين
روح کي البت سڃاڻن خودشناس - پر نه ٿي ظاهر ڪرڻ ۾ تن کي آس
عارف ۽ ڪامل نه ڪو ظاهر ڪري - حڪم حق جو ڪين وساري سو چڙي
"امر رب جو" روح ٿيو قرآن ۾ - وڌ چوڻ ان ڪان نه ٿيو امڪان ۾
روح جو ڳجهه، ڳجهه ٿيو الله جو - جسم جڳ ۾ ان جي منزل گاهه ٿيو.
عڪس حق جو روح عالم ۾ تون ڄاڻ - فرق شخص ۽ عڪس جو نٽ تون سڃاڻ
روح صورت اصل هئي رحمان جي - جا مثل ۾ معنيٰ ٿي انسان جي
روح ٿيو معنيٰ اسان جي تنهن ڪري - روح جي معنيٰ وري حق ٿو ٿئي. الخ

منگهارام ملڪاڻي ۽ جيٺمل پرسرام هن رسالي جي جا به مترجم شاعر هئا. ملڪاڻي اڪثر ڪري روبيندرناٿ ٽئگور جي فڪر کي سنڌي شاعريءَ جو منظوم ويس پهرائيندو هو ۽ جيٺمل پرسرام وري شيڪسپيئر جي خيالن جو منظوم ترجمو ڪندو هو. هن هيٺ اهڙي قسم جو هڪ منظوم ترجمو ۽ لاڳو انگريزيءَ ۾ اهو شعر ڏجي ٿو (٢).

" به ضدي راجا "

١- قدرت جي لعُ ڏرتي، قدرت جي قبر آهي
دفن جاءِ اهائي، ڄمڻ جي جاءِ سائي.
٢- پيدا سندس پيٽ مان قسمين قسمين ٻار ٿيا
سي قدرتي ڄاتوءَ اتي، ڏسون اسين ٿا ڏائيندا.

---

(١) ڏسو "روح رهاڻ" حيدرآباد، جلد ٢، نمبر ٩، ماهه سيپٽمبر ١٩٢٢ ص ١
(٢) ڏسو "روح رهاڻ" حيدرآباد، جلد ٢، نمبر ٣، ماهه مارچ ١٩٢٢ ص ١٢ ۽ ١٣

٣- گهڻن گهڻن گڻ سان ، اڪثر سـي گهڻا
آهي ڪو نه گڻ بنان، مگر سڀ جدا جـدا ۰

٤- اثر واري سين ۾ آهه خوبي جهجهـائـي
ٻوٽين ٻوٽن پٿرن ۾، سچن گڻ سمائـي

٥- ناهي ڪا چيز ٻڇڙي، زمين تي رهـي ٿـي
ڪجهه نه ڪجهه زمين کي، گڻ مڙيو ئي ڏئي ٿي۰

٦- ڪهڙي بہ چيز چڱي، شيءِ ڪار ڪان جي چنـي
ڦري سچي اصل ڪان، بدڪار ٿي پوي ٿـي

٧- بدطرفي چڱائي، ٿئي سا بہ نپٽ بـرائـي
باز ڪنهين ڪم ۾ ، پائي شان بـرائـي۰

٨- هن گلڙي جي پتـي معصوم ۾
آهه جڳهه زهر کي ، دوا کي پڻ سگهائـي۰

٩- هي سنگهه تہ ساري بدن کي خوشنود ڪري ٿو
هو چک تہ حواس و دل کي نابود ڪري ٿـو۰

١٠- اهڙا ٻہ ضدي راجا، لشڪر لڳائـي
انسان ۽ ٻوٽين ۾ ، وٿا خيما کپائـي

١١- سڀ مت ۽ درمت، بڇڙو آهي جبرو جتـي
ڪريو ڪال ترت اتي، ٻوٽو ڪائي کپائـي۰

TWO SUCH OPPOSED KINGS:

The earth, that is nature's mother is her tomb,
What is her burying place,that is her Womb;
And from her Womb children of diverse kind
We sucking on her natural bosom find;
Many for many virtues excellent,
None but for some, and yet all different.
O mickle is the powerful grace that lies,
In herbs, plants, stones, and their true qualities;
For nought so vile that on the earth doth live
But to the earth some special good doth give,

Nor aught so good but, strained from that fair Use,
Revolts from true birth,stumbling on abuse;
Virtue itself turns vice, being misapplied,
And vice sometimes by action dignified.
Within the Infant rind of this small flower,
Poison hath residence, and medicine power;
For this,being smelt,with that part cheers each part;
Being tasted, slays all senses with the heart.
Two such opposed kings encamp them still
In man as well as herbs, grace and rude will;
And where the worser is predominant,
Full soon the canker death eats up that plant.

ستارهه

تعارف: ٿياسافيڪل سوسائٽي، سنڌ جي ذيلي شاخ " ستارهه منڊل" طرفان شايع ٿيندڙ هي ماهوار رسالو ١٩٢٨ع کان وٺي، مسٽر جمشيد ميهتا جي چيئرمنيءَ هيٺ قائم ٿيل ايڊيٽوريل بورڊ جي ايڊيٽريءَ ۾ جاري ٿيو (١)۰ رسالو ٢٤ صفحن تي مشتمل هوندو هو ۽ ان جي سائيز ٧ × ٩ هوندي هئي۰ رسالي جو ساليانو چندو ڏيڍ روپيو هو ۽ ان جي ڪاپي ٻن آنن ۾ ملندي هئي۰ هي ماهيانو بلوٽسڪي پريس، حيدرآباد ۾ ڇپبو هو، ۽ اها پريس ئي ان جو دفتر هوندي هئي۰

پاليسي: سنڌ جي ٿياسافيڪل سوسائٽي، پنهنجي مرڪزي سوسائٽيءَ جي هدايت تي ١٩٢٥ع ۾ " مشرقي ستاري جي جماعت" قائم هئي۰ هن جماعت جو مقصد هئو ته هن دنيا جي ڏکوئيندڙ حالتن کي ختم ڪرڻ، ۽ مشڪل مسئلن کي حل ڪرڻ لاءِ ڌڻيءَ پيارن کو خاص بندو اچڻو آهي۰ ڪي انهيءَ کي امام مهدي سڏن ٿا، ۽ ڪيس ٻئي نالي سان سڏارن ٿا۰ انهيءَ ڪري هي جماعت ٿاهي انهيءَ هلنديءَ جي اچڻ جو انتظار ڪريون، ۽ سندس آدرڀاءُ ڪرڻ لاءِ پاڻ کي تيار ڪريون۰

هن جماعت ۾ شيڻ لاءِ هيٺين اصولن تي اعتقاد ڪرڻ نهايت ضروري هئو (٢):

١- ته سگهوئي هڪ خدا جو ولي يا هادي هن دنيا ۾ اچڻ وارو آهي ۽ روزاني زندگي ائين گذارڻ گهرجي جو اهو جڏهن دنيا ۾ تشريف آڻي تڏهن ان کي سڃاڻي سگهجي۰

٢- ته هيئنر ۽ اڳتي هر وقت انهيءَ هاديءَ جو خيال دل ۾ رکي، پنهنجي وس آهر دل لائي چڱو ۽ چڱيءَ طرح ڪم ڪري سندس صدقي ڪجي۰

٣- پنهنجي ڪمن کان روزجيڪا فرصت ملي انهيءَ مان ڪجهه وقت اهڙو ڪم ڪجي جنهن مان حضرت جن جي اچڻ جي تياريءَ کي مدد ملي۰

٤- روزاني حياتيءَ ۾ ديانت استقامت ۽ مروت پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪجي۰

٥- هر روز پنهنجي خاوند کان دعا گهرجي رهجي ته اسان جو اهڙو ڪم جو انهيءَ حضرت جي نالي ڪيو وڃي، تنهن کي فتحياب ڪري ۽ ان ۾ برڪت وجهي۰

---

(١) انهيءَ ايڊيٽوريل بورڊ جا ٻيا ميمبر هئا: ڇيٽمل پرسرام، ڪيولرام ڏيارام، پي - ايمآڏواڻي، ليلارام پريم چند ۽ نادر بيگ۰

(٢) ڏسو: ماهوار "روح رهاڻ" جلد ٤، نمبر ٨، ماهه اپريل ١٩٢٥ ص ١٢٤ کان ١٢٦

٦- ڪو به انسان بزرگيءَ ۽ روحاني علم ۾ درجي ۾ مٿي هجي، تنهن جي بزرگي قبول ڪري هن کي عزت ڏجي، ۽ کيس هر قسم جي مدد ڏيڻ جي ڪوشش ڪجي.

بس، انهن مقصدن جي حاصل ڪرڻ، ۽ "ستارهه منڊل" جي پرچار ڪرڻ لاءِ هي رسالو ڪڍيو ويو هو، ۽ انهيءَ ئي نسبت سان رسالي جوْ نالو "ستارهه" رکيو ويو.

مواد ۽ ان جي ترتيب: هي رسالو، "ستارهه منڊل" جي خاص مخزن هئي، جيڪي اصل ۾ انگريزيءَ ۾ شايع ٿيندي هئي، ۽ ان جو جرمن، فرينچ، سپئنش ناروي جن، پولش روسي، اٽالين، ڊئنش آئسيلنڊش ۽ سنڌيءَ سان گڏ هندستان جي ٻين ٻولين ۾ به ترجمو ڪري شايع ڪرايو ويندو هو.

اصلي رسالي جو مواد ٻن ڀاڱن ۾ ورهايل هوندو هو. هڪڙو پرڏيهي مواد، جيڪو پرڏيهي ايڊيٽوريل بورڊ جي منظوريءَ سا رسالي ۾ ڏيڻ ۾ ايندو هو (١) ۽ ٻيو هندستاني مواد جيڪو هندستان ايڊيٽوريل بورڊ جي نظر سان ساڳي ئي رسالي ۾ اضافي طور ڏنو ويندو هو (٢).

سنڌي رسالي جو مواد انهيءَ مٿي ذڪر ڪيل مواد کان سواءِ سنڌ جي ايڊيٽوريل بورڊ پنهنجي طرفان ۽ پنهنجي حالتن مطابق به هوندو هو. اهڙي حساب سان هن رسالي جي مواد کي ٽن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: پرڏيهي مواد، هندستاني مواد ۽ سنڌي مواد. ٽنهي قسمن جي مواد کي وري ٻن حصن ۾ وهه ورهائي سگهجي ٿو، پهريون نثر ۽ ٻيو نظم. هيٺ رسالي جي مواد جو مختصر خاڪو ڏجي ٿو:

رسالي جي مهاڙيءَ تي "ستارهه منڊل" جو نشان ۽ ڪنول جو گل ڏنو ويندو هو. ان کان پوءِ ڪَوَر پيج جي اندرين صفحي تي "پرچي اندر" عنوان سان مواد جي فهرست سنڌيءَ توڙي انگريزيءَ ۾ ڏني ويندي هئي. جيڪڏهن جڳهه بچندي هئي ته رسالي جو تعارف ڏنو ويندو هو. رسالي جي ڪَور جا پوئيان صفحا برهم وديا جي ادب جي پرچار لاءِ وقف هوندا هئا. اهو پرچار اڪثر ڪري

---

(١) پرڏيهي بورڊ جو پريزيڊنٽ ج ڪرشنمورتي ۽ چيئرمن ڊ - راجگوپال هو. ان جو مرڪزي دفتر ارڊا اومين، هالنڊ ۾ هو.

(٢) هندستاني بورڊ جو چيئرمن رام راءِ هو ۽ ان جو مرڪزي دفتر اديار، مدراس ۾ هو.

انگريزيءَ ٻوليءَ ۾ ڏيڻ ۾ ايندو هو.

رسالي ۾ شايع ٿيندڙ مواد کي موضوع وار بيان هيٺ ڏجي ٿو:

پهريون: شاعريءَ جو حصو:

رسالي ۾ ٻن قسمن جي شاعري ڇپندي هئي، پهريون منظوم شاعري ۽ ٻيو اصلي شاعري. منظوم شاعريءَ جو روح ۽ اصل جي - ڪرشنا مورتي هو. اڪثر ڪري سندس ٿي انگريزي ڪلام جو منظوم سنڌي ترجمو ڏنو ويندو هو. ليڪن مترجم جو نالو گهڻو ڪري نه ڏنو ويندو هو. انهيءَ سلسلي ۾ جا هڪ ڳالهه ذڪر ڪرڻ جي قابل آهي، اها هي آهي ته منظوم ترجمو تنهن وقت جي سنڌي ۾ آزاد نظم جو ٻي مثال نمونو هوندو هو، جنهن مان ثابت ٿئي ٿو ته سنڌ ۾ آزاد شاعريءَ جو آغاز گهڻو اڳ ٿي چڪو هو. هن هيٺ اهڙي قسم جي شاعريءَ جو نمونو ڏجي ٿو(١).

" آهيان آئون توسان "

سڪند وسي جئن گل اندر،
تئن تاريان توکي دل اندر.
آهيان آئون اڌار ۾ آنند،
دنيا،
تار مون کي دل اندر.
ڌرتيءَ منجهه جئن اونها اندر -
هيرا لال وسن،
تئن تو دل درياهه ۾،
لڪل آئون لالن.
جاڻ سنڌءِ تو مون کي ڇوري آهي،
تون نه ڪرين ٿو اگرچ خيال ڪو منهنجو،
پر دنيا منهنجي پر توسان پيارا آهي.
مڙهيءَ ۾ مسجد، ڏيول اندر،
اگرچه پوڇين ٿو تون مون کي،

(١) ڏسو، "ستاره" حيدرآباد، ماهه فيبروري ١٩٢٨ع ص ٣

تہ بہ آهيان ڏاريو آئون توکي.
توَن تہ منهنجو آهين پريہ سکا،
گرَچہ لڙين توَن،
پنهنجن سان،
هڏ نہ وساريان آئون توکي،
ڀڙو پربت سندو رهي
جئن سانت ڀريہَ ماٿر مٿان،
ڇانو ڏيان آئون توکي -
دنيا ۾،
پنهنجي هٿ جي ڀاڇي سان.
بادل برسي ريج ڪري،
سڪ ٿوٽ اجايل پٽن مٿان،
آئون اڇان ٿو -
اي دنيا
پريہ دنيا جي ڀاڪر سان.
تنبُ نہ ڪر،
آهيان آئون توسان،
دنيا ۾،
اڪ چنبَ ۾،
ڏس ڀرسان.
رڪ صاف ۾ ساوو
هردو پنهنجو،
دنيا،
ڀو ڪر آدر منهنجو.
آهيان آئون پريتم تنهنجو،
دل گهريو دلبر آئون تنهنجو.

من رڪ

نرمل ۾ سانتيڪو ،

دنيا

پڇ سر سمجهين منهنجو.

سڌ ٻڌ تنهنجي آئون آهيان ،

انهيءَ سندو گنج آهيان.

دنيا ،

ڏس ، آهيان آئون توسان ،

ڪير ڪندو پر منهنجي آجيان؟

مندر ۾ ٿو آئون وهان ،

پاسي پر ٿو آئون ٻيهان ،

ماڳون ماڳ ڦرن جي پاڇا -

تن تي ويٺو نظر ڏريان.

رسالي ۾ جيڪا اصلي نوعيت شاعري پوندي هئي ، انهيءَ جي مثال لاءِ لعلچند امرڏنومل "اڏين" جا بيت هيٺ ڏجن ٿا (١).

" آنندي دربار "

١- آنندي دربار ۾ ، جت لک وهي لوٺـــــــي

اچون هلون موٺي ، ٿيون هيڪانديون هوت سين

٢- آنندي دربار ۾، جت جانب سنـــدي جُـــوءِ

اچو پسون روءِ ، لالـــي لالـــن يار جـــي

٣- آنندي دربار ۾ ، جت ورس نڪو ورلاپ

اچو ٿو آلاپ ، الهـــدي جهنڪـــار جـــو

٤- آنندي دربار ۾ ، جت نرمل نـــور وســـي

دئويءَ کي ات دسي ، ٿيون هيڪانديون هوت سين

(١) ڏسو ، "ستارهه" حيدرآباد ، ماهه جون ١٩٢٨ع ص ٢٠

٥ ـ آنندي دربار ۾ ، جت هوت سندي هيڪـــاند
اڇو ڇڏي اپاند ، داخل ٿيون دربار ۾ـــ ۰
٦ـ داخل ٿيون دربار ۾، سرتيون سيئـــــــــــي
اڇو اٿيئـــي، پرچي رهو پرينءَ سيــــــــن ۰

ٻيو : نثر جو حصو:

رسالي جو نثري مواد صنف جي لحاظ کان مضمونن ۽ آکاڻين تـــي مشتمل هوندو هو ۽ انهيءَ کي وري موضوع جي لحاظ کان ڪيترن ئي حصن ۾ـــ ورهائي سگهجي ٿو۰ ڪن مکيه موضوعن کي ذهن ۾ رکي هن رسالي جي نثـــري مواد جو خاڪو پيش ڪجي ٿو:

(الف) پرچارڪ مواد : جيئن تہ هي رسالو هڪ خاص مقصد جي حاصل ڪرڻ لاءِ جاري ڪيو ويو هو ، انڪري ان مقصد جي پرچـــار ۽ حصول جي سلسلي وارين ڪاروائين کي رسالي ۾ جوڳي جاءِ ڏني ويندي هئـــي۰ اهڙن ليکن ۽ مضمونن ۾ " بنارس ۾ اگني ميٽ" (فيبروري ١٩٢٨ع)، " نئين قوم ۽ نئون رهبر" (فيبروري ١٩٢٨ع)، "پريم جي بارش" (فيبروري ١٩٢٨ع) ۽ "ڪرشنجيءَ جو درشنانت" (آڪٽوبر ١٩٢٨ع) ذڪر ڪرڻ لائق آهن۰

(ب) نظرياتي مواد : رسالي جو پرچارڪ مواد ، محض ۽ محض "ستارهہ منڊل" جي ميمبرن جي دلچسپيءَ جو باعث هوندو هـــو۰ ان کان سواءِ ساڳي رنگ ۽ ڍنگ ۾ نظرياتي واد بہ ڏيڻ ۾ ايندو هو، جنهن ۾ عام ۽ نئين پڙهندڙ ماڻهوءَ کي " ستارهہ منڊل" ۽ "ٿياسافي" جي نظرين، اصولن ۽ عقيدن جي ٻلي ڀت جاڻ ملي ويندي هئي۰ اهڙن مضمونن ۽ ليکن ۾ " وياڪياڻ مان ڪي وچن" (۰ فيبروري ١٩٢٨) ، " گيان سر" (فيبروري ١٩٢٨)، " منش جي مڪتيءَ جـــو مارگ" (فيبروري ١٩٢٨)، " پربت جي چوٽي"(جون ١٩٢٨)، "ڪرشنجيءَ جي پيروي" (جون ١٩٢٨)، "ڪرشن مورتيءَ جو هندستان لاءِ پيغام" (جون ١٩٣٨)، " ناتال جو روح " (جون ١٩٢٨ع) ۽ " ڦير ڦوڙ جي ضـــرورت" (آڪٽوبر ١٩٢٨) ذڪر ڪرڻ لائق آهن۰

(ب) عام اخلاقي ۽ معلوماتي مواد : صحافت

جي خدمت ڪرڻ لاءِ تجارت جا اصول اوس ئي قبول ڪرڻ پوندا آهن. انهيءَ اصول تي هن رسالي کي سختيءَ سان عمل ڪندي محسوس ڪجي ٿو. رسالي جي وڪري کي وڌائڻ لاءِ عام پڙهيل ماڻهن جي دلچسپيءَ جو ساهرو ورتو ويندو هو. ۽ انهيءَ لاءِ اعلا اخلاقي ۽ معلوماتي مواد به ڏنو ويندو هو. اهڙي مواد ۾ : " بي ڏوهي ٻالڪن جو بچاءُ ڪريو" (جون ١٩٢٨ع)، " قدرتي نيمن پٽاندر ننڊ" (آڪٽوبر ١٩٢٨)، " ايشيا کنڊ ۾ سجاڳي" (آڪٽوبر ١٩٢٨) ۽ " استرين جا حق " (آڪٽوبر ١٩٢٨) جهڙا مضمون ۽ ليک مثال طور پيش ڪري سگهجن ٿا.

(پ) آڪاڻيون : رسالي ۾ پنهنجي مقصدن

جي حصول ۽ عقيدن جي پرچار ڪرڻ واسطي مضمونن کان سواءِ آڪاڻيون به ڏنيون ويندريون هيون جيئن " وقت سندا چور" (آڪٽوبر ١٩٢٨) ۽ " هڪڙي رولو يهوديءَ جي آڪاڻي" (آڪٽوبر ١٩٢٨) وغيره.

ان کان سواءِ رسالي جو نثري مواد ۾ تبصرن کي به شمار ڪري سگهجي ٿو. ليڪن اهي تبصره ادبي تنقيد کان وڌيڪ اشتهاري تبصرن جي حيثيت رکندا هئا. هتي هيءَ ڳالهه به ذڪر ڪرڻ لائق آهي ته ترجمو ٿيل مضمونن ۽ آڪاڻين جو اصلي عنوان يا ليکڪ جو نالو ته ڏنو ويندو هو، ليڪن اڪثر ڪري مترجمن جا نالا ڏيڻ ۾ نه ايندا هئا.

ملا اسڪولس مخزن

تعارف: هي ماهوار مخزن جنوري ۱۹۲۰ع کان وٺي جاري ٿيو. "اخبار تعليم" جيان، هن مخزن جو ايڊيٽر به وقت جو ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد جو پرنسپال هوندو هو. مخزن تقريبا ۳۲ صفحن تي مشتمل هوندي هئي ۽ ان جي سائيز به "اخبار تعليم" جيتري هوندي هئي، ۽ ان جيان ڪمشنر پرنٽنگ پريس ڪراچيءَ مان ڇپبي هئي.

مواد: مطالعي هيٺ آيل مخزن ۾ نثر توڙي نظم تي مشتمل مواد پوندو هو. جيڪو هندو توڙي مسلمانن استادن توڙي عالمن جو لکيل هوندو هو. مخزن جي مواد کي ٻن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. هڪڙو مستقل ۽ ٻيو متفرقه. "مستقل مواد" ۾ ملڪي ۽ غير ملڪي خبرن کان سواءِ جنگي زماني ۾ "جنگي خبرون" به ڏنيون وينديون هيون. ان کان سواءِ وقت به وقت سنڌ ۾ ٿيندڙ تعليمي جلسن ۽ گڏجاڻين جون ڪارروايون به هن مخزن ۾ شايع ٿينديون هيون. تنهن کان سواءِ سرڪاري پڌرناما ۽ تعليم کاتي جا سرڪيولر به هن مخزن جي "مستقل مواد" ۾ اچي وڃن ٿا. "متفرقه مواد" جو تار تار احوال هيٺ ڏجي ٿو:

تعليمي مواد: مخزن ۾ تعليم ۽ تعليم سان واسطو رکندڙ سمورن ڳالهين تي مضمون ڏنا ويندا هئا، جيڪي استادن کان سواءِ عام ماڻهوءَ جي معلومات ۾ اضافي جو باعث ٿيندا هئا. مخزن ۾ شايع ٿيل اهڙي مواد جو مختصر وچور هيٺ ڏجي ٿو:

عنوان	ليکڪ	مهينو، سال
۱- هڪ دلچسپ گفتگو	؟	مئي ۱۹۲۱ع
۲- ملا مڪتب جي بهبودي	عبدالرحمان	مئي ۱۹۲۶ع
۳- علم ۽ اپياس	تاج محمد	مئي ۱۹۲۶ع
۴- موجوده نصاب تعليم ۽ منجهس زراعت ۽ صنعت وقت جي ضرورت.	عبدالرحمان	اپريل ۱۹۳۰ع
۵- ضابطو ۽ انتظام	علي خان ابڙو	ڊسمبر ۱۹۳۱ع
۶- آمريڪا ۾ زناني تعليم	محمد عيسىٰ	جنوري ۱۹۳۴ع

٧- رشيا ترقيءَ سان ترقي ڪئي.	محمد عيسيٰ	آڪٽوبر ١٩٣٤ع
٨- ٻارن جي من جا ذاتي لاڙا.	ايڊيٽر	جولاءِ ١٩٣٦ع
٩- ٻار جو ٺڪ ۽ ان جو علاج.	ايضا	سيپٽمبر ١٩٣٦ع
١٠- غرض وارا ڪم ۽ تعليم.	محمد صديق ميمڻ	مارچ ١٩٣٩ع
١١- اسڪولن ۾ سائنس سيکارڻ.	ايس هنگوراڻي	اپريل ١٩٤٣ع
١٢- تعليم ڇا کي چئجي.	ايڊيٽر	آڪٽوبر ١٩٤٤ع

معلوماتي مواد: مطالعي هيٺ آيل مخزن ۾ اڪثر ڪري اهڙي قسم جو مواد به ڏنو ويندو هو، جو نج علوماتي قسم جو هوندو هو. اهڙي قسم جي مواد جو مختصر وچور هيٺ ڏجي ٿو:

١- عام واقفيت	هاسارام جهانگي مل	جون ١٩٢٢ع
٢- پوسٽ ڪارڊن جو رواج	عبدالله محمد قاسم	نومبر ١٩٢٢ع
٣- دنيا جي عجيب غريب خبرچار.	قادر بخش "حقير"	ڊسمبر ١٩٢٢ع
٤- عجيب واقفيت	هاسارام جهانگيمل	مارچ ١٩٢٧ع
٥- اعتبار ڪريو يا نه، مالڪ آهيو.	غلام حسين بالادي	جون ١٩٣٤ع
٦- عجيب خبرون	محمد پريل ميمڻ	جولاءِ ١٩٣٦ع
٧- عجيب علومات		مئي ١٩٤٠ع

تاريخي مواد: مخزن ۾ اڪثر ڪري اهڙي قسم جو مواد ڏنو ويندو هو، جيڪو سڌيءَ طرح ملا اسڪولن جي استادن لاءِ مفيد ثابت ٿئي. اهو ئي سبب آهي جو تاريخ اسلام جي موضوع کي وڏي اهميت ڏني ويندي هئي. مخزن ۾ شايع ٿيل تاريخي مواد جو وچور هيٺ ڏجي ٿو:

١- تاريخ اسلام (قسط وار)	علي خان ابڙو	مارچ ١٩٢١ع
٢- هندستان ۾ اسلامي حڪومت جو تهذيب ۽ تمدن تي اثر.	گل محمد شيخ	ڊسمبر ١٩٢٢ع
٣- اسلامي حڪومت ۾ غير مسلمانن جا ملڪي حقوق.	عبدالله	آڪٽوبر ١٩٢٦ع

۴ـ ملڪ چين بابت احوال.   ڪلومل   اپريل ١٩٣٠ع

۵ـ دنيا جا جلاوطن تاجدار.   گل محمد آزاد   نومبر ١٩٣٠ع

٦ـ مسلمانن جي عهد حڪومت ۾ سنسڪرت جو اوج.   قاضي جان محمد   سيپٽمبر ١٩٣٢ع

۷ـ ڇا شهنشاهه اڪبر پڙهيل هو؟   عبدالغفور هالائي   جون ١٩٣۴ع

ادبي مواد: مخزن ۾ نج قسم جو نثري ادبي مواد به ڏنو ويندو هو، جيڪو تخليقي نوعيت جو هوندو هو. اهڙي قسم جي مواد جو مختصر وچور هيٺ ڏجي ٿو:

١ـ محبت (مضمون)   محمد حيات هالائي   آڪٽوبر ١٩٢۴ع

٢ـ جهڙي نيت تهڙي مراد (آکاڻي).   علي بخش   مئي ١٩٢٦ع

٣ـ هڪڙي عجيب ڳالهه   محمد بخش   اپريل ١٩٣٠ع

۴ـ سنڌي ساهت لاءِ ڪوجنا جي ضرورت.   علامه دائودپوٽه   مئي ١٩٣۴ع

۵ـ شاهه جي بيت جي شرح.   غوث محمد قريشي   مارچ ١٩٣٨ع

صحت تي مواد: تندرست طالب ئي صحيح نموني تعليم حاصل ڪري سگهي ٿو. تندرسي نه رڳو شاگرد لاءِ، مگر استاد لاءِ به اوتري ئي اهم آهي. حقيقت اها آهي ته جيتري قدر استاد تندرستيءَ جي اصولن کان واقف هوندو اوتروئي شاگرد کي فائدو رسندو. هن مخزن جي ايڊيٽرن شروع کان وٺي تندرستيءَ جي اهميت ۽ افاديت کي تسليم ڪيو ۽ اهڙي قسم جو مواد مخزن ۾ پئي شايع ڪيو جنهن جو نمونو طور وچور هيٺ ڏجي ٿو:

١ـ سيتلا (ماتا)   جميعت راءِ   جون ١٩٢٢ع

٢ـ مليريا يا موستي تپ   سنڌ واسيءَ تان ورتل   نومبر ١٩٢٢ع

٣ـ شاگردن جي تندرستيءَ جي سنڀال.   سومنداس   آڪٽوبر ١٩٢۴ع

۴ـ ڪوئنن   درمحمد آخوند   مئي ١٩٢٦ع

۵ـ اکين جي حفاظت لاءِ هدايتون.   محمد جمن   سيپٽمبر ١٩٣٢ع

٦ـ ٻچڙيءَ جو ڪير؟	يار محمد ٿانوري	مئي ١٩٣٥ع
٧ـ ٽپ دق ۽ سلھ	محمد هاشم ميمڻ	آڪٽوبر ١٩٣٥ع
٨ـ بيمار جي سنڀال	ڊاڪٽر علي احمد قاضي	مئي ١٩٤٠ع
٩ـ ڪن چند امراض جي واقفيت ۽ معالجت؟		آڪٽوبر ١٩٤٤ع

اخلاقي مواد: ملا اسڪول سنڌ جي قديم تعليمي نظام جي پيداوار هئا. هن اسڪولن ۾ هڪ ئي وقت دين توڙي دنيا جي تعليم ڏني ويندي هئي. اهو ئي سبب آهي جو مخزن ۾ مذهبي ۽ اخلاقي نوعيت جو مواد به ڏنو ويندو هو. اهڙي مواد جو مختصر وچور هيٺ ڏجي ٿو:

١ـ پندونصائح	محمد بادل ٿالپر	مئي ١٩٢١ع
٢ـ سچن تي ستم	محمد صالح هالائي	ڊسمبر ١٩٢٢ع
٣ـ اسلامي اصلاح نامو	قليچ بيگ	آگسٽ ١٩٢٤ع
٤ـ ماهيت اشراڪ ۽ ان کان احتراز؛	قاضي عمر احمدائي	آڪٽوبر ١٩٢٤ع
٥ـ آتم سکيا	ورندمل ڀمناڻي	جولاءِ ١٩٢٥ع
٦ـ الاهي وعدو	محمد عثمان فاروقي	مئي ١٩٢٦ع
٧ـ مسلمانن کي اسلام کان مليل تعليم	محمد جمن	مارچ ١٩٢٧ع
٨ـ تعليم القران	محمد سومار	جولاءِ ١٩٣٥ع
٩ـ قرآن شريف جو عمل ۽ محنت بابت حڪم؟	مولوي عبدالحي	آگسٽ ١٩٣٦ع
١٠ـ اسلام ۽ امن	غلام نبي اعوان	نومبر ١٩٣٧ع

شاعري: مخزن ۾ اخلاقي ۽ علمي نوعيت جي شاعري به ڏني ويندي هئي هن مخزن ۾ جن شاعرن جو ڪلام شايع ٿيو، تن ۾ محمد صديق "مسافر"، لطف الله شڪارپوري، عبدالرحمان "احقر"، قاضي عبدالرحيم، قاضي حبيب الله، قليچ بيگ، قاضي جان محمد "اضعف"، حافظ محمد "احسن"، قادر بخش "حقير"،

ڪهنو خان، عبدالخالق فارقي، محمد قاسم هالائي، ثناءُ الله " ثنائي" ،
محمد رمضان "ثاقب"، حاجي "حقير" ابن منگڻ ، مولوي محمد ابــراهيـم ،
محمد صالح هالائي، سرائي نظام الدين، محمد ابراهيم مهيري.

ڊي - جي سنڌ ڪاليج مسيلني

تعارف: هي ڇهه ماهي علمي ۽ ادبي مخزن ڊي - جي سنڌ ڪاليج مان ١٩٠١ع کان وٺي جاري ٿي. هن مخزن جو باني ساڌو ٿانورداس واسواڻي هو (١). هو پاڻ تنهن زماني ۾ ڪاليج ۾ پروفيسر هو. مخزن سنڌي، انگريزي ۽ گجراتي ٻولين ۾ شايع ٿيندي هئي. ان جا ايڊيٽر ڪاليج جا استاد ۽ اسسٽنٽ ايڊيٽر ڪاليج جا شاگرد يا شاگرديائيون هونديون هيون. مخزن سال ۾ ٻه دفعا - فيبروري ۽ آڪٽوبر ۾ شايع ٿيندي هئي. هي مخزن ١٩٤٧ع تائين جاري رهي.

هن مخزن جي سنڌي واري حصي جي ابتدا ۾ هميشه لاءِ مرزا قليچ بيگ جي شعر جون هي مصراعون ڏنيون وينديون هيون.

"ٿئين علم ۾ جي ڪامل - ڪر عمل ڪي پڻ شامل
عالم جي نه ٿيو عامل - دفتر لکيو ته ڇا ٿيو.."

مواد: هن مخزن ۾ ڪاليج جي شاگردن ۽ استادن کان سواءِ سنڌي ٻين ناميارن شاعرن ۽ اديبن جون ادبي تخليقون به ڇپنديون هيون. مخزن جو ادبي مواد ڪهاڻين، مضمون، ناٽڪ ۽ شعر و شاعري تي مشتمل هوندو هو. هن مخزن ۾ شايع ٿيل ادبي مواد جو مختصر وچور صنف وار هيٺ ڏجي ٿو:

مضمون:

عنوان	ليکڪ	ڪهڙي سال شايع ٿيو
سنڌي عبادت	پرمانند ميوارام	١٩٠١ع
چنڊول	پرنسپال شهاڻي	١٩٠٨ع
ڀل مانسي	ديوان ڪوڙومل	١٩١٢ع
لطيفي لات	جيٺ مل پرسرام	١٩١٣ع
حب وطن	ٽولارام ٻالاڻي	١٩١٤ع
اک	ڀيرومل مهرچند	١٩١٦ع
حياتوءَ جي حقيقت.	جهامنداس ڀاٽيه	١٩١٦ع
مرتيو کان ڀڄو ڇا ٿو ٿئي؟	رامچند اجواڻي	١٩١٦ع

(١) منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، ڪونج پبليڪيشن، ٻمبئي، ١٩٦٧ع ص ٢٤٢

شڪار تـہ ڪري مير علي مراد •	پرمانند ميوارام	١٩١٧ع
حق جي ڳولا •	محمدصديق ميمڻ	١٩١٧ع
درياهہ جو درشن	تولارام ٻالاڻي	١٩١٨ع
گنجي ٽڪر جو سير	ميران محمد شاهہ	١٩١٩ع
پنهور	لالچند امرڏنو مل	١٩٢٠ع
سنڌ جي ادبي تاريخ	ڊاڪٽر دائود پوٽہ	١٩٢٤ع
شاهہ عاشق	آسانند مامتورا	١٩٢٤ع
ڪنپاٽ	نارائڻ داس ملڪاڻي	١٩٢٥ع
تصوير جو ٻيو پاسو ۽ اٺلائي ڏسجي •	پرمانند ميوارام	١٩٢٥ع
عورت جي استتي	منگهارام ملڪاڻي	١٩٢٨ع
شاهہ ۽ سندس شعر	تاج محمد آغا	١٩٢٩ع
جٽ ڪير	لالچند امرڏنومل	١٩٣٠ع
مان ماستر آهيان	امرلعل هنگوراڻي	١٩٣٠ع
سارنگ	ڀيرومل مهرچند	١٩٣٠ع
ٻوليءَ جو فخر	ڀيرومل مهرچند	١٩٣٠ع
ڇيڇ	پروفيسر بي - جي واسواڻي	١٩٣١ع
چوريءَ جون ڳالهيون	شيوڪ ڀوڄراج	١٩٣٢ع
جيعرت جو ٽنيو	پروفيسر لالسنگ اجواڻي	١٩٣٢ع
جيوت جو مزو	پروفيسر لالسنگ اجواڻي	١٩٣٤ع
دغاباز دنيا	روچيرام سڏاڻي	١٩٣٦ع
لالو ساڌو	گوبند ڀاٽيہ	١٩٣٧ع
ٻوٽ سڌار هلچل	گوبند ڀاٽيہ	١٩٣٨ع
اسان جو وجهہ	پروفيسر لالسنگ اجواڻي	١٩٣٨ع
تصوف ۽ ويدانت	هريرام ڀاٽيہ	١٩٣٩ع
هڪ سوال	پروفيسر لالسنگ	١٩٣٩ع
وقت	هرومل سدا رنگاڻي	١٩٤٠ع

سامي ۽ دلپت	هريرام پاشيه	١٩٤٠ع
هڪ عجيب لطف	پروفيسر لالسنگ اجواڻي	١٩٤١ع
ڪوسيءَ ڏيئ ڪهه ڪانهي ويل وهڻ جي.	هرومل سدارنگاڻي	١٩٤١ع
مارئي جو ملڪ	ڀيرومل مهرچند	١٩٤١ع
نثر ۽ ڪي گهرجون	پروفيسر لالسنگ اجواڻي	١٩٤٢ع
عشق مجازي ۽ عشق حقيقي.	لوڪومل ڪيسواڻي	١٩٤٣ع
تنقيد ۽ انارداڻه	رام پنجواڻي	١٩٤٣ع
سنڌ جا مير	چيتن ماڙيوالا	١٩٤٦ع
هري	نارائڻ داس ڀمڀاڻي	١٩٤٦ع
شاعري مخفي	ڏيپچند ڪينڊرا	١٩٤٧ع
شعر ۽ سيبتا	پروفيسر لالسنگ اجواڻي	١٩٤٧ع

هن مخزن ۾ شايع ٿيل مضمون پروفيسر لالسنگ اجواڻي مرتب ڪري "وچار" نالي هڪ ڪتاب ڇپرايو هو.

ناٽڪ: هن مخزن ۾ وقت به وقت ننڍڙا ناٽڪ به شايع ٿيندا هئا. مخزن جو گهڻو ڪان گهڻو ناٽڪ نويس ليکڪ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي هوندو هو. مخزن ۾ شايع ٿيل ناٽڪن جو مختصر وچور هيٺ ڏجي ٿو:

عنوان	ليکڪ	ڪهڙي سال شايع ٿيو
ٿيلوءَ مان ٿنڀ	روپ چند ڪرپالاڻي	١٩٢٥ع
ناخلف پٽ	منگهارام ملڪاڻي	١٩٣١ع
پاپ ڪين پڇ ؟	منگهارام ملڪاڻي	١٩٣١ع
حسينا	وشنو گدواڻي	١٩٣١ع
ٻه ٻاهيون	منگهارام ملڪاڻي	١٩٣٢ع
سمنڊ جو گجگار	ايضا	١٩٣٢ع
منهنجي نورني	ديارام سياڻي	١٩٣٣ع
ميلاپ	منگهارام ملڪاڻي	١٩٣٤ع

شهنشاهه جهانگير ۽ ملڪه نورجهان جي اوائلي حياتيءَ ۾ هڪ افسانو.	ساوتري جهانگياڻي	١٩٣٩ع
دلسوز داستان	منگهارام ملڪاڻي	١٩٣٩ع
ڪوڙو ڪلنڪ	ايضا	١٩٤٠ع
جيون ناس	ايضا	١٩٤٢ع

ڪهاڻيون ۽ افسانا: مخزن ۾ شاگرد ليکڪن جا وقت به وقت ڪهاڻيون ۽ افسانا به ڏنا ويندا هئا. جيڪي فني نقطه نگاهه کان ايترا عياري نه هئا. انهن افسانن ۽ ڪهاڻين جو مثال طور مختصر وچور ڏنو وڃي ٿو:

بدلو	ليکڪ: ڪي - اي ٿنائي	١٩٣١ع
سچو پريم	" تخت - پ - ن	١٩٣١ع
قصور ڪنهن جو؟	" ڪيول راماڻي	١٩٣٢ع
عجيب محبت	و "؟ وشن ميٺارام گيهاڻي	١٩٣٢ع
وڇوڙو ۽ وصل	" گلراج دوارڪاداس ڀاٽيه	١٩٣٢ع
شڪ جو شڪار	" ٻي - ڪي سنشاراماڻي	١٩٣٣ع
پريت جي ريت	ليکڪا: پاربتي - پي - ايچنداڻي.	١٩٤١ع
پريم ڪٿي	" ليلان - پي - شهاڻي	١٩٤١ع
دل جو چراغ	ليکڪ: ايس - جي جئسنگهاڻي	١٩٤١ع
فئشن جا ڪلور	" آڏاواڻي آنند - ڪي	١٩٤١ع

شاعري: مخزن ۾ وقت به وقت " شاگرد - شاعرن" ۽ سنڌ جي ناميارن شاعرن جي شاعري پوندي هئي، جيڪا اڪثر ڪري ڪنهن نه ڪنهن " عنوان" هيٺ ڏني ويندي هئي. ٻاهرين شاعرن ۾ بيوس، گلراج گل ۽ سوڀراج، نرملداس قابل ذڪر آهن. "استاد شاعرن" مان پروفيسر رام پنجواڻي جو نالو مثال طور وٺي سگهجي ٿو. مخزن ۾ شايع ٿيل شاعري جو مختصر وچور مثال طور هيٺ ڏجي ٿو:

بلبل (مسدس)	وشن گيهاڻي	١٩٣١ع
رام ۽ رحيم (مسدس)	بيوس	١٩٣١ع
الفت جو راز (بيت)	گلراج گل	١٩٣١ع

شمع ۽ پروانو (غزل)	ٻي - ڪي ڪشناڻي آزاد	١٩٣١ع
نوورني (مسدس)	ايضا	١٩٣٢ع
بار بهار (غزل)	حڪيم لعل چند مجروح	١٩٣٢ع
موت (مسدس)	بيوس	١٩٣٢ع
ماتا (غزل)	هري هزاري مل سڪايل	١٩٣٢ع
انسان (غزل)	بيوس	١٩٣٣ع
مون ڏانهن نهار (ڪافي) گلراج گل		١٩٣٣ع
بي وفائي (غزل)	چندر	١٩٣٣ع
شڪنتلا (مسدس)	ٻي - ڪي ڪشناڻي آزاد	١٩٣٢ع
سور سلامي (بيت)	سيد ٻچل شاهه غمزده	١٩٣٢ع
قاصد ڪڪر (مسدس)	ٻي - ڪي ڪشناڻي آزاد	١٩٣٤ع
نازڪ جذبات (غزل)	گلراج گل	١٩٣٤ع
جدائيءَ ۾ جذبات (بيت) سيد ٻچل شاهه غمزده		١٩٣٤ع
قادر جي قدرت (مسدس) رام پرتاب راءِ پنجواڻي		١٩٣٤ع
حسن (مسدظ)	بيوس	١٩٣٤ع
نذرانو (مسدس)	ٻي - جي - ڪشناڻي آزاد	١٩٣٤ع
مست خيال (مسدس)	گلراج گل	١٩٣٤ع
شاعر (مسدس)	هري دريانڻي دلگير	١٩٣٥ع
هندستان اسان جو (ترانو) • رام پنجواڻي		١٩٤١ع
ظالم ۽ مظلوم (مسدس)	جيٺو - سپاهيمالاڻي عاجز	١٩٤١ع
نئون زمانو (مخمس)	ٻي - ڪ آزاد	١٩٤١ع
ايڪتا (مسدس)	نارائڻ ڀي جئنداڻي	١٩٤١ع
منڙو ملڪ (غزل)	جيٺو سپاهيلالاڻي عاجز	١٩٤٢ع
ٻار (غزل)	وشن ڀاڳيا	١٩٤٢ع
مارئي جي ڏانهن (ڪافي)• شيخ راز		١٩٤٢ع

مخزن ۾ شايع ٿيندڙ " شاگرد - شاعرن" جي شاعري مان " روچي آڏواڻي" جو ڪلام هيٺ ڏجي ٿو:

" شبنم "

قدرت ڪلا سان پنهن جي رنگت وڏي رچائي
شبنم اچي گلن تي مسرت منئي مچائي

پرڀات جي پهر ۾ چربو ڪشي چمن ۾
شبنم ته شونق ٿي چلڪڻ لڳي چڱن ۾
موتين جي مالا موجي پئي آ جڻ پنن ۾
هيرا هزارين لٽڪن گلڙن جي جڻ ڳلن ۾
اهڙو نظارو نرمل لنو لنو ۾ لهر لائي
شبنم اچي گلن تي مسرت منئي مچائي.

سمنڊي سپن جي موتين کان موتي هي نرالا
تانگڻ ترڻ لاءِ آهن ڪيڏا نڪي ڪشالا
دزدي دغا کان آجا سنڀال کان سي سولا
غربي غنوءَ جي ملڪيت پيدا ڪئي آ مولا
خوش دل خزانو اهڙو راحت وڏي رچائي
شبنم اچي گلن تي مسرت منئي مچائي.

شبنم نفيس اهڙي سختي نه جا سهي ٿي
گرمائش ۾ سورج جي هڪ پل نه پي رهي ٿي
جهوٽي هوا لڳڻ"سان پن - تخت" تان لهي ٿي
ٻوٽي جي چرن ڏي پو ٿه ٿه ڪري وهي ٿي
ڪمزور سبز هستين کي موت کان بچائي
شبنم اچي گلن تي مسرت منئي مچائي.

ٿي فراق جي ٿنيل کي شبنم خوشي رسائي
لڙڪن جو ٿي گلن تي پرٿون جڏهن پسائي

"اڄ رات ٻيءِ رنيءَ آ" عاشق کي ٿي سڻائـــــي
دل درد ۾ دلاسو هڪ خـــواب ٿي وسائـــــي
راحت جوراز منٽرو ٿـــــــي روح ۾ رچائـــــي
شبنم اچي گلن تي مسرت مٿي مچائـــــي (١)•

---

(١) ٻي - چي سنڌ ڪاليج مسلني" جلد ٤٥، نمبر ٢، فيبروري ١٩٤٢ ص٢٤

ڪاميابي

تعارف: هي ماهوار رسالو قاضي عبدالرزاق جي ايڊيٽريءَ هيٺ مارچ ١٩٣٣ع کان وٺي جاري ٿيو. رسالي جي سائيز ٦ × ١٠ ۽ صفحا اڪثر ڪري پنجاهه هوندا هئا. رسالي جو پهريون پرچو "الوحيد پرنٽنگ پريس" ۾ ڇپيو، باقي پوءِ "اليڪٽرڪ ليٿو پرنٽنگ پريس" ۾ ڇپبو هو. پهرين سال رسالي جو ساليانو چندو ٽي روپيا ۽ في پرچي جو ملهه پنج آنا هو. جيڪو اڳتي هلي گهٽايو ويو ۽ پوءِ ساليانو چندو به روپيا ۽ في پرچو ٽين آني ڪيو ويو.

ترتيب: رسالي جي ابتدا " شذرات" جي عنوان سان لکيل ايڊيٽوريل سان ٿئي ويندي هئي. جنهن بعد نثري مواد ڏنو ويندو هو. رسالي جي وچين پرچن ۾ اڪثر ڪري شعر و شاعري ڏيڻ ۾ ايندي هئي ۽ آخر ۾ مهيني جون خبرون، ناول يا ڪنهن ٻئي ڪتاب جون قسطون ڏنيون وينديون هيون.

مواد: هن رسالي جي اجراء کان اڳ سنڌ جي مسلمانن ڪيترائي ماهوار رسالا جاري ڪيا هئا، جيڪي مالي مشڪلاتن يا عوام جي بي رخيءَ جو بک ٿي ويا هئا. هي رسالو به مسلمانن جي انهيءَ علمي ۽ ادبي ميدان ملهائڻ جي هڪ ڪوشش هئي. انهيءَ ڪري ايڊيٽر ڪي اهو اظهار ڪرڻو پيو ته هي رسالو " مسلمانن جو علمي ۽ عملي سڌاري ۽ سندن معلومات وڌائڻ لاءِ جاري ڪيو ويو آهي. منجهس تجارت جا مضمون به شايع ٿيندا رهندا. اهڙي قسم جا تاريخي مضمون به شايع ڪرڻ ۾ ايندا جن جي پڙهڻ سان مسلم قوم جي مردهه جسم ۾ هڪ روح پيدا ٿي سگهي. ان کان سواءِ هي به خيال آهي ته انگريزيءَ ۽ مصر جي عربي ماهوار رسالن مان ڪي نتيجه خيز ۽ ازحد مفيد مضمون ترجمو ڪري وقت به وقت شايع ڪجن، جن جي پڙهڻ سان سنڌي مسلمان پائر به انهن قيمتي خيالن مان فائدو پرائي ترقي جي اصولن تي قدم کڻي ۽ دنيا جي قومن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ڏئي هلڻ جهڙا ٿين"(١).

ايڊيٽر طرفان انهيءَ پاليسيءَ تي سختيءَ سان عمل ڪرڻ جا چٽا ثبوت ملن ٿا ۽ مختلف پرچن جي پڙهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته هن رسالي ۾ ديني، تجارتي، علمي ۽ ادبي ۽ معلوماتي مواد پوندو رهندو هو. انهن جو

---

(١) ڏسو، "ڪاميابي" ڪراچي، جلد ١، نمبر ١، مارچ ١٩٣٣ع ص ١٠

مختصر احوال هيٺ ڏجي ٿو:

مذهبي مواد: رسالي جي اجراء جو زمانو سنڌ ۾ مذهبي ڇڪتاڻ جو دور هو. هندو ۽ مسلمان پنهنجوءَ پنهنجوءَ پر ۾ ماڻهن کي انسان بنائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا. سنجوڳي، سنگٺي، شڌي ۽ نومسلم تحريڪون هن ئي دور جون پيداوار آهن. مذهب جا شيدائي هڪ طرف ڌارين کي پنهنجي دين واريءَ راهه تي آڻڻ لاءِ آتا هئا ته ٻئي طرف وري پنهنجن جا پير پختا ڪرڻ لاءِ قسم کي " ديني ادب" ڏيندا رهندا هئا. هن رسالي به مسلمان پڙهندڙن کي پنهنجي شاندار ماضي جي ياد ڏيارڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ماڻهن کي مذهبي معلومات ڏني. رسالي ۾ وقت به وقت اهڙي قسم جا مضمون شايع ٿيندا رهندا هئا. مثال طور هت هڪ مختصر وچور ڏجي ٿو:

عنوان	ليکڪ/مترجم	ڪڏهن شايع ٿيو
١- "صدائي اسلام"	غلام احمد نظامي	مارچ ١٩٣٣
٢- "هندستان ۾ مسلمان"	قاضي عبدالرزاق	ايضا
٣- "مقاصد الاسلام"	ايضا	ايضا
٤- "دعوتِ عمل"	ايضا	اپريل ۽ مئي ١٩٣٣
٥- "تعليم الحديث"	ايضا	آگسٽ ۽ سيپٽمبر ١٩٣٤
٦- "دانائي جا سبق"	ايضا	ايضا
٧- "شب برات بابت.."	ايضا	آڪٽوبر ١٩٣٤
٨- " پولنڊ ۾ اسلام جي روشني"	ايضا	ايضا

معلوماتي مواد: رسالي ۾ وقت به وقت مفيد ۽ معلوماتي مضمون به پوندا رهندا هئا، جيئن:

١- "دنيا جي بهترين ۽ اعليٰ جي ايجاد"	قاضي عبدالرزاق	آگسٽ ۽ سيپٽمبر ١٩٣٤
٢- " چمڙي تي روڪ"	؟	ايضا
٣- "انسان جي زندگيءَ جون چار منزلون"	؟	آڪٽوبر ١٩٣٤
٤- " ٻڪريءَ جو کير"	؟	ايضا

٥- " مريخ جون نهرون" يار محمد ٽانوري جون ١٩٣٥

٦- " تجارت" مولوي عبدالغفور سيتائي ايضا

٧-"قوميت ۽ شخصيت تي مختصر روشني" سيد محمد اشرف ايضا

پڙهندڙن کي وقت ۾ وقت معلومات ڏيڻ لاءِ به مستقل ڪالم شروع ڪيا ويا هئا. انهن ۾ پهريون هيو " سائنس جا عجائبات يا سئنس جي رفتار" ۽ ٻيو هو " مفيد سوالات". "سائنس جا عجائبات" واري سري سان ڏنل معلومات سان پڙهندڙن کي مختلف ايجادن ۽ ان دور جي سائنسي ترقيءَ کان آگاهه ڪيو ويندو هو، باقي " مفيد سوالات" ۾ خود پڙهندڙن کان ڪجهه سوال پڇيا ويندا هئا ۽ ايندڙ پرچي ۾ وري ان جا جواب به ڏنا ويندا هئا. " ڪاميابي" جي پهرين پرچي ۾ پڇيا ڪيل سوالن جو وچور هي آهي:

سوال ١- سنڌ مان پهرين روزاني اخبار ڪهڙي نڪرندي هئي ۽ سندس ايڊيٽر ڪير هو؟

سوال ٢- خاص مڪڙ کي ڪهڙيءَ طرح سجاتو وڃي؟

سوال ٣- مٿي جي سور لاءِ مجرب نسخي جي ضرورت آهي.

سوال - ٤- ٻارن جي ڪنگهه - ڪرينو لاءِ مجرب علاج جي ضرورت آهي.

سوال ٥ - ڏندن جي سور لاءِ مجرب نسخو گهرجي.

سوال ٦- ربڙ جي طلسمي پرس بنائڻ جي ترڪيب مطلوب آهي.

سوال ٧ - قرآن شريف جو آسان ۽ صحيح اردو تفسير ڪنهن جو لکيل آهي؟ (١).

<u>علمي ۽ ادبي مواد</u>: رسالي جي علمي ۽ ادبي مواد کي ڏسي ايڊيٽر کي آفرين ئي ڏيڻي پوي ٿي. رسالي جي شروعات کان وٺي غلام احمد نظامي جو تاريخي ناول "طرابلس جي حور" قسطن ۾ ڏنو ويو ۽ ٻئي نمبر پرچي کان وٺي نظم ۾ " شاهنامه اسلام" جون قسطون شروع ڪيون ويون، هي منظوم تاريخ به خود ساڳي ئي شخص جي علمي ۽ ادبي ڪاوش هئي.

علمي ۽ ادبي مواد جي نوعيت ۽ هيئت کي چڱي طرح سمجهڻ لاءِ هن هيٺ هڪ مختصر وچور ڏجي ٿو:

---

(١) ڏسو " ڪاميابي" ڪراچي ، جلد ١، نمبر ١، مارچ ١٩٣٣ ص ٢٧

عنوان	ليکڪ	ڪڏهن شايع ٿيو
١ـ"فخر شعرا جناب حاجي محمود "(سوانح)	غلام احمد نظامي	اپريل ۽ مئي ١٩٣٣
٢ـ" سلطان مسعود " (سوانح)	يار محمد ٽانوري	آگسٽ ۽ سيپٽمبر ١٩٣٤
٣ـ" رازِ پنهان" (افسانو)	؟	ايضا
٤ـ " ماڪ جو ڦڙو" (ادب لطيف)	؟	ايضا
٥ـ"شعر و شاعري اسلام جي نگاهه ۾" (مقالو)	قاضي محمد صادق	آڪٽوبر ١٩٣٤
٦ـ"گل جو فرياد " (ادب لطيف)	محمد جمن سمون	ايضا
٧ـ"عرب سپهه سالار جي رومي محبوبه" (تاريخي ڪهاڻي)	غلام رسول بلوچ	ايضا
٨ـ "خاندان غزنويهَ جا پويان حڪمران" (سوانح)	يار محمد ٽانوري	جون ١٩٣٥
٩ـ"سنڌ جو نظامي" (سوانح	؟	ايضا
١٠ـ"چو ته آئون مفلس آهيان"(افسانو)	غلام احمد "ساقي"	ايضا

شعر و شاعري جي ترقي ۽ اوسر لاءِ رسالي جي پرچن ۾ وري

"بزم سخن" جي ابتدا ڪئي وئي. ڪاميابي رسالي جي پهرين پرچي کان وٺي هڪ مصرع طرح ڏني وئي جنهن تي انهيءَ دور جا مشهور شاعر طبع آزمائي ڪندا هئا. رسالي جي پهرين مصرع طرح هئي:

"نه ٿي مغرور اي بلبل ڏسي ٽپڪو بهاري جو"(١).

__متفرقه مواد:__ انهيءَ علمي، ادبي ۽ مذهبي ادب کان سواءِ رسالي ۾ هن قسم جون خبرون به ڏنيون ونديون هيون.

١ـ تبليغي خبرون.

٢ـ اسلامي خبرون.

٣ـ مغربي ملڪن جون خبرون.

__به خاص ڪالهيون:__ رسالي جا مختلف پرچا پڙهندي جي به خاص ڳالهيون هر بار توجهه ڇڪائينديون رهن ٿيون، اهي آهن " اردو شاعري" جي اشاعت ۽ "انعامي

---

(١) ڏسو "ڪاميابي" ڪراچي ، جلد ١، نمبر١، مارچ ١٩٣٣ع ص٣٠

معمہ" • رسالي جي ايڊيٽر کي جڏهن بہ اردو مواد - خاص ڪري شاعري ٿي مليو تہ هن انهيءَ جي اشاعت لاءِ ڪا بہ ڪسر نہ ٿي ڇڏي• ٻي اهم ڳالهہ اها هئي تہ هي ڪراچي مان شايع ٿيندڙ مسلمانن جو اهو پهريون رسالو هو، جنهن ۾ اڪثر ڪري "انعامي معمہ" ڏنو ويندو هو ۽ انهيءَ جي حل ڪرڻ تي هڪ سال لاءِ مفت رسالو ڏنو ويندو هو• رسالي ۾ شايع ٿيل پهريون معمو هو:(١)•

١- هڪ مشهور مصنف جو نالو: اااددمہمح ح ن س ي ز

٢- هڪ مشهور شاعر جو نالو: ااا ل ل ح ح ي ي ن س ف

٣- هڪ مشهور بادشاهہ جو نالو: وو ي مہ م ح غ د ز ن

٤- هڪ مشهور اخبار جو نالو: ا ب ت س ص ح ر هہ

٥- هڪ مشهور ليڊر جو نالو: اا ن ج خ ل مہ•

---

(١) ڏسو، "ڪامياب" ڪراچي جلد ١، نمبر ١، مارچ ١٩٣٣ ص ٢٨

سنڌ مدرسه مخزن

تعارف: سنڌ مدرسه مخزن نومبر ۱۹۰۳ع کان وٺي جاري ٿيو، ته جيئن هڪ طرف هن تعليمي اداري جي ڪارڪردگي کي تاريخ جي ورقن ۾ محفوظ ڪيو وڃي، ۽ ٻئي طرف سنڌي مسلمانن جي دلچسپيءَ ۽ معلومات خاطر ادبي ۽ تاريخي مواد مهيا ڪجي. شروعات ۾ هيءَ مخزن الحق پريس حيدرآباد ۾ شايع ٿيندي هئي. هيءَ مخزن سنڌي - انگريزي زبانن ۾ نڪرندي هئي، جنهن جا شروع ۾ انگريزي زبان ۾ ڏهه صفحا ۽ سنڌي زبان ۾ ٽيهه صفحا هوندا هئا. هيءَ مخزن سال ۾ ڏهه مهينا شايع ٿيندي هئي. عام ماڻهو لاءِ انجو ساليانو چندو ٻه روپيا ۽ شاگردن لاءِ هڪ روپيو هوندو هو (۱).

هيءَ مخزن شروع ۾ ماهوار هوندي هئي، آگسٽ ۱۹۰۷ع کان پوءِ ٽه ماهي ٿي نڪرڻ لڳي ۽ ان جو اهو سلسلو ۱۹۰۹ع تائين قائم رهيو. ان کان پوءِ مالي مجبورين سبب هيءَ مخزن جون ۱۹۱۲ع تائين بند ٿي ۽ پوءِ وري جولاءِ ۱۹۱۲ع کان نڪرڻ لڳي (۲). مالي مشڪلاتن سبب وري ڪجهه وقت لاءِ مخزن کي بند ڪيو پيو، مگر وري جنوري ۱۹۲۵ع کان نئين سري سان ٽه ماهي جي حيثيت ۾ جاري ٿي (۳).

هن مخزن جا ايڊيٽر سنڌ مدرسه جا استاد ٿي هوندا هئا. مولانا محمد عثمان نورنگ زاده انهيءَ جو پهريون ايڊيٽر ٿيو. مخزن جي ٻئي پرچي کان وٺي ان جي ٽائيٽل پيج تي حڪيم فتح محمد سيوهاڻي جو هي شعر ڪجهه سالن لاءِ ڏنو ويندو هو:

دلا در ملک ما آمد روائح روح دلهارا
مطالع ماهوارهء کرد دهء مسرور دل مارا
اگر دارد هوس کس سال او در مصرع مهمل
دله خردهء سوال مدعا علامه علمارا

---

(۱) ڏسو، سنڌ مدرسه جي ساليانی رپورٽ، سال ۱۹۰۳-۱۹۰۴؛ ص ۱۰
(۲) ڏسو، سنڌ مدرسه ڪوارٽرلي، جولاءِ ۱۹۱۲ع ص ۲
(۳) ڏسو، سنڌ مدرسه ڪوارٽرلي، جنوري ۱۹۲۵ع ص ايڊيٽوريل

صدا ڪرده ملڪ مع امدول الحمد در سمعه

رساله مدرسه اسـلام ••••• صلح آرا (١)۰

مواد؛ سنڌ مدرسه مخزن، سنڌي مسلمانن جي واحد ناماياري غير سرڪاري اسڪول جي مخزن هئي، جنهن مختلف وقفن ۾ رڪاوٽن بعد به پنهنجي سنڌي ٻولي ۽ علم ادب جي خدمت ڪئي۰ هن مخزن جي سنوارڻ ۽ سينگارڻ ۾ استادن ۽ شاگردن کـان سواءِ ٻاهرين عالمن، اديبن، ليکڪن ۽ شاعرن جو به وڏو هٿ هو۰ مخزن ۾ نثر توڙي نظم تي ٻڌل مواد شايع ٿيندو رهندو هو۰ هن هيٺ مواد جو موضوع وار تعارف پيش ڪجي ٿو؛

تاريخي مواد؛ مخزن جا باشعور ۽ سياسي سوچ رکندڙ ليکڪ وقت به وقت پڙهندڙن کي تاريخي مواد ڏئي کين پنهنجو شاندار ماضي ياد ڏياريندا هئا۰ جيئن اهي پنهنجي ماضي ۽ حال جي ڀيٽ ڪري اڳتي وک وڌائي سگهن۰ ليکڪ اهڙو مواد ڏيندي واضع طور تي پڙهندڙن کي سياسي فڪر ڏيڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪندا هئا۰ اهڙي قسم جي مواد جو مختصر وچور هن هيٺ ڏجي ٿو؛

عنوان	ليکڪ	پرچو
١ـ ٺٽي شهر ۽ اتي جي اوليائن ۽ علمائن جي تاريخ	؟	جون ١٩٠٦
٢ـ اوڪتائي خان بن چنگيز خان	هاسارام جهانگيمل	نومبر ١٩٢٥
٣ـ مائي ٻلڙي	شيخ نورالدين	سيپٽمبر ١٩٣١
۴ـ مسلم قوم ۽ ان جو تنزل	شيخ الهه ورايو	مارچ ١٩٣٢
۵ـ شيراز	قاضي جان محمد	آڪٽوبر ١٩٣٢
٦ـ سڪندر ۽ سنڌ س ساٿي	غلام احمد نظامي	مارچ ١٩٣٣
٧ـ موهن جو دڙو	الهه بچايو	آڪٽوبر ١٩٣۴
٨ـ اورنگ زيب عالمگير	نورالدين	سيپٽمبر ١٩۴٠

علمي مواد؛ هيءَ مخزن خود اهڙي علمي اداري جي پيداوار هئي جو سنڌ جي نئين جاڳرتا جو نتيجو هو، ان ڪري هن مخزن ڪي به هڪ تحريڪ

(١) ڏسو، ماهوار "نئين زندگي" ڪراچي، نومبر ١٩٦١ ص١٨ (مقالو؛ "حيات حڪيم"، ليکڪ حڪيم فتح محمد سيوهاڻي)۰

طور استعمال ٿيو ويندو هو ۽ ان ۾ سنڌ جي مسلمانن ۾ تعليمي چاهه ۽ شوق پيدا ڪرڻ جهڙو مواد ڏنو ويندو هو. اهڙو مواد يا ته سڌو سنئون مدرسي سان واسطو رکندو هو، يا وري ان ۾ سنڌي مسلمانن جي تعليمي حالت ۽ مسئلن تي روشني وڌي ويندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن ٻين ملڪن جي تعليمي حالت جو نقشو چٽي سنڌ جي مسلمانن کي بيدار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي هئي، هن هيٺ اهڙي مواد جو مختصر وچور ڏجي ٿو:

عنوان	ليکڪ	پرچو
١- ايران ۾ نئين تعليم	محمد رفيق	جنوري ١٩٠٦
٢- جپان ۾ تعليم کاتي جو دستور ضابطو	؟	جون ١٩٠٦
٣- تعليم	والي ڏنو	آگسٽ ١٩٠٦
٤- علم ۽ ان جو اصلي مقصد	قاضي عبدالرزاق	جون ١٩٢٤
٥- علم جي فضيلت	ناصر علي	مارچ ١٩٣٢
٦- علم ۽ ان تي عمل	رب ڏنو	مارچ ١٩٣٣

علمي ۽ ادبي مواد: مخزن جو علمي ۽ ادبي مواد نثر توڙي نظم تي مشتمل هوندو هو، جنهن ۾ استادن ۽ شاگردن کان سواءِ وقت جا عالم، اديب ۽ شاعر به حصو وٺندا هئا. هن مخزن ۾ جن به شاعرن جو ڪلام شايع ٿيو تن جو ذڪر الڳ ٿيو ويو آهي، هن هيٺ نثري ادب جو مختصر وچور هيٺ ڏجي ٿو:

عنوان	ليکڪ	موضوع	پرچو
١- محبت ۽ انسان	بلبل	مضمون	نومبر ١٩٠٥
٢- تعبير جو خواب نتيجو	مرزا قليچ بيگ	آکاڻي	اپريل ١٩٢٦
٣- مغربي ٻولين ۾ قرآن شريف جا ترجما	محمد بخش	مضمون	مارچ ١٩٣٠
٤- علم ادب جي وصف ۽ ان جو مطلب	قاضي عبدالرزاق	مضمون	مارچ ١٩٣٠
٥- ڪامياب ڪاريگر	قاضي عبدالرزاق (مترجم)	افسانو	سيپٽمبر ١٩٣٠

٦ـ لڪشمي	محمد يعقوب	افسانو	مارچ ١٩٣١
٧ـ مضمون نويسي	ايڊيٽر	مضمون	سيپٽمبر ١٩٣١
٨ـ عزت ۽ حسد	غلام احمد نظامي	افسانو	ايضا
٩ـ شاعر	ايضا	مضمون	آڪٽوبر ١٩٣٣
١٠ـ مفلس دوست جو تحفو	محمد پنهون	افسانو	مارچ ١٩٣٥

شاعري: هن مخزن جي پرچن ۾ شايع ٿيل ڪلام ڪي سنڌ جي قومي شاعري سڏجي ته ڪو به وڌاءُ نه ٿيندو. مخزن ۾ حسن ۽ عشق، پيار ۽ پريت، يار جي بيوفائي ۽ عاشق جي سچائي بيان ڪرڻ بدران سنڌ جي مسلمانن ۾ مذهبي، اخلاقي ۽ سياسي ڄاڻ پيدا ڪرڻ ۽ اهڙي قسم جي اڌمن ۽ امنگن کي اڀارڻ جهڙي شاعري ڏني ويندي هئي. انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته اڪثر هلڪي هن روايت کي ٽوڙيو ويو، ليڪن اهو به اٿي ۾ لوڻ برابر. جن شاعرن هن مخزن جي پرچن کي سنواريو ۽ سينگاريو تن ۾ استاد، شاگرد ۽ ٻاهريان شاعر اچي وڃن ٿا. اهڙن شاعرن جي نالن جو مختصر وچور هيٺ ڏجي ٿو:

شمس الدين "بلبل"، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، محمد عثمان نورنگ زاده، مرزا قليچ بيگ، شيخ نور محمد "نماڻو"، غلام قادر بلوچ "قيس"، قادر بخش "بشير"، ثناءُ الله "ثنائي"، عبدالڪريم منگريو "صائب"، محمد هاشم "مخلص"، غلام احمد نظامي، محمد يعقوب "مفتقر"، رسول بخش پليجو، شمشيرالحيدري.

مذهبي ۽ اخلاقي مواد: مخزن ۾ مذهب ۽ اخلاقيات تي مضمون به ڏنا ويندا هئا، ليڪن اخلاقيات جا مضمون يا ته مختصر هوندا هئا، يا وري چوڻين جي پهاڪن جي صورت ۾ ڏنا ويندا هئا. مخزن ۾ شايع ٿيل اهڙي مواد جو وچور هيٺ ڏجي ٿو:

عنوان	ليکڪ	موضوع	پرچو
١ـ مڪالمه شاهه سڪندر ۽ وزير.	عبدالغفور هالائي	مڪالمه	مارچ ١٩٠٦
٢ـ حضرت بشر حافي رحه	مير بشارت حسين	سوانح	اپريل ١٩٠٦
٣ـ قرآن شريف	محمد صديق مورائي	مضمون	آڪٽوبر ١٩٠٦
٤ـ لااڪراهه في الدين	شيخ عبدالله	مضمون	نومبر ١٩٢٥

٥۔ تحبرم سندس نتيجا	عبدالله کوهستاني	مضمون	سيپٽمبر ١٩٢٩
٦۔ حليمي	صدرالدين جوڻيجو	مضمون	مارچ ١٩٣٠
٧۔ سهڻي صورت کان سهڻي سيرت ڀلي	الهه ورايو	مضمون	مارچ ١٩٣٢
٨۔ بيبي رابع بصري	شيخ نورالدين	سوانح	مارچ ١٩٣٢
٩۔ صبر جي صفت	علي محمد محمد خان	مضمون	آڪٽوبر ١٩٣٣
١٠۔ ڪاميابيءَ جون ڪنجون	الهه بچايو	مضمون	آڪٽوبر ١٩٣٤
١١۔ حضرت خواجه حسن بصري.	شيخ نورالدين	سوانح	مارچ ١٩٣٧

متفرقه مواد: مخزن ۾ علمي ، ادبي ۽ مذهبي مواد کان سواءِ ٻين ننڍن وڏن موضوعن تي به علوماتي مواد ڇپندو هو. اهڙي قسم جي مواد جو موضوع وار وچور هن هيٺ ڏجي ٿو:

عنوان	ليک	موضوع	پرچو
١۔ زراعت ترقيءَ جو ذريعو آهي يا تنزل جو	؟	زراعت	فيبروري ١٩٠٦
٢۔ تجارت جي ضرورت	حڪيم فتح محمد سيوهاڻي	تجارت	اپريل ١٩٠٦
٣۔ قوت حافظه	هاساراه جهانگيمل	صحت	نومبر ١٩٢٥
٤۔ رناره ڪلب	علي اڪبر احمد ميمڻ	مذاحيه	آڪٽوبر ١٩٢٧
٥۔ حب الوطن	قادر بخش ميمڻ	قوميت	مارچ ١٩٣٤

خاص نمبر: هن مخزن جا ڪيئي ٻه نمبر نڪتا ، پهريون ١٩٢٥ع ۾ "اسپيشل فائونڊر نمبر" جنهن ۾ سنڌي حصو ٢٤ صفحن تي مشتمل هو، ۽ ٻيو ان کان ڏهه سال پوءِ ١٩٣٥ع ۾ "گولڊن جوبلي نمبر"، جنهن ۾ سنڌيءَ جا ٢٤ صفحا ڏنا ويا هئا. هن نمبر ۾ جيڪو مواد ڏنو ويو هو ، تنهن جو وچور هيٺ ڏجي ٿو:

(الف) نثر:

عنوان	ليکڪ	موضوع
١ـ خانبهادر حسن علي آفنديءَ جي زندگيءَ جو احوال	قاضي عبدالرزاق	سوانح
٢ـ سنڌ مدرسته الاسلام جي مختصر تاريخ	ايضا	تاريخ
٣ـ ڇڇريءَ جي چالاڪي	ميمڻ غلام الله	افسانو
٤ـ بدگماني	خليفه محمد قاسم	افسانو
٥ـ آهه ڪوئٽيا	محمد سليمان	واقعاتي مضمون
٦ـ مدرسي جي زندگي	يار محمد انڙ	تاريخ
٧ـ ماءُ جي پيار جو آخرين اثر	دين محمد	اخلاقي مضمون
٨ـ ڪاميابيءَ جو راز	آغا اعجاز حسين	اخلاقي مضمون
٩ـ ڪسب حلال ۽ طلب رزق	عبدالغفور سيتائي	مذهبي مضمون
١٠ـ منهن جو خواب	الهه بچايو سمون	افسانو
١١ـ شريف مارڪ	يار محمد ٿانوري	معلوماتي مضمون
١٢ـ زمانو	غلام حسين شاهه	اخلاقي مضمون
١٣ـ سنڌ مدرسي جو ماضي ۽ حال	حاجي جاڙو	تاريخ

(ب) شاعري:

١ـ زماني جا رنگ	عبدالحسين سانگي
٢ـ ويو بهار آئي خزان	ايضـا
٣ـ بانسريءَ جي فرياد	عبدالرزاق ميمڻ
٤ـ خطاب بہ سنڌ مدرسته الاسلام	عبدالمجيد عابد
٥ـ سچي قرباني	حڪيم فتح محمد سيوهاڻي
٦ـ قومي شاعري	يار محمد ٿانوري ٠

<u>سوکڙي</u>

<u>تعارف:</u> هي ماهوار رسالو جنوري ١٩١٧ع کان وٺي ڇپي - بي ننډواڻي ڪراچي مان جاري ڪيو. ننډواڻي صاحب ٽن ڏينهن ۾ ڪراچيءَ ۾ وڪالت ڪندو هو. رسالي جو پرنٽر بي - آر شودا ساڻي هوندو هو ۽ رسالو ڪراچي پرنٽنگ پريس ۾ ڇپبو هو. رسالو ڏهن صفحن تي مشتمل هوندو هو ۽ ان جي سائيز ٥ × ٧ انچ ۽ صفحا ڪل سورهن هوندا هئا.

<u>ترتيب:</u> رسالي ۾ نه ته ڪو ايڊيٽوريل هوندو هو ۽ نه وري ڪو پڙهندڙن سان ڪي ڳالهيون يا وري ڪي اشارا ، ائين ڪٿي ڇنجي ته هي اخلاقي، علمي ۽ اصلاحي نقطن، نوٽڪن، ڳالهين ۽ اقتباسن جي ننڍڙي مالها هوندو هو. رسالي جي ڪا خاص ترتيب نه هوندي هئي. هن جا صفحا مسلسل لڳايا ويندا هئا.

<u>مواد:</u> جيئن اڳ ۾ عرض ڪيو ويو آهي ته هي رسالو اخلاقي ، علمي ۽ اصلاحي مواد جو ڳٽڪڙو هوندو هو، رسالي جو ذري گهٽ سمورو مواد مختلف ڪتابن تان ورتل هوندو هو، جنهن جو وري ڪو به حوالو ڪو نه ڏنو ۾ ايندو هو. رسالي جي مواد تي نظر ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته ڇپي - بي ننډواڻي پاڻ ڪي رنگ نسل ۽ ذات پات جي چڪرن کان پري رکي رسالي ۾ اهڙا مضمون به ڏيندو هو جيڪي نج مسلمانن جي دلچسپيءَ وٽان هوندا هئا ؛ جيئن:

١- " امام زين العابدين عليهم السلام جي دعا " مارچ ١٩١٧

٢- "علم بابت حديثون" ايضا

٣- "حضرت علي عليهم السلام جا قول" ايضا

٤- "امام موسيٰ ڪاظم عليهم السلام جا قول" ايضا

رسالي ۾ گهڻو تڻو اخلاقي ۽ اصلاحي مواد ڇپوندا هو، جيئن:

١- " ڳالهه " مارچ ١٩١٧

٢- "ڪوڙ کان بچو" ايضا

٣- " چيو مڃڻ" ايضا

٤- " عالم جي عزت" مئي ١٩١٧

۵- "چغلي هڻڻ کان پاسو ڪرڻ" — مئي ۱۹۱۷

رسالي ۾ ننڍڙيون ننڍڙيون آکاڻيون ۽ ڪهاڻيون به ڏنيون وينديون هيون:

جيئن:

۱- "نصيحت جون ڳالهيون ۽ آکاڻيون" — مارچ ۱۹۱۷

۲- "ڏينڌار بادشاهه ۽ سندس راڻي" — مئي ۱۹۱۷

۳- " ظالم بادشاهه ڪيئن توبه ڪئي" — ايضا

۴- " خداترس بادشاهه" — ايضا

۵- " مون کي سزا ڏيو" — ايضا

رسالي ۾ شعر به ڏنا ويندا هئا. رسالي جي اخلاقي ۽ اسلامي مواد جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

(الف) اسلامي مواد: " حضرت علي عليهه السلام جا قول"

۱- نادان اهو شخص آهي جو پنهنجن عيبن جو خيال نه ڪري.

۲- غريب اهو آهي جنهنجو ڪو دوست نه هجي.

۳- جو شخص پنهنجي جبي کي قابو ۾ رکندو سو ڪتي وانگر چڪ نه پائيندو.

۴- بکيو رهڻ گهڻين بيمارين جي دوا آهي.

۵- انجام يا وعدو ڪرڻ قرض کڻڻ جهڙو آهي..... الخ (۱).

(ب) اخلاقي مواد: " عالم جي عزت "

" اسماعيل ساماني خراسان جو بادشاهه ٿيو. وڏي شان ۽ دٻدٻي وارو بادشاهه هو. هڪڙي ڏينهن ڪو بزرگ عالم وٽس ملاقات لاءِ آيو. تنهن کي گهڻي عظيم ڏنائين ۽ موڪلائڻ مهل ساڻس ست قدم ڪنيائين. رات جو خواب ۾ رسول صلعم کي ڏٺائين جنهن چيس ته تو منهنجي امت جي هڪڙي عالم کي عظيم ڏني، تنهن جي حق عيوض مون خدا کان تنهنجي حق ۾ دعا گهري آهي جا قبول پئي آهي ته ٻنهي جهانن ۾ تنهنجي آبرو قائم رهندي ۽ جي ست قدم تو هن سان ڪنيا تنجي عيوض ۾ تنهن جون ست پيڙهيون بادشاهي ڪنديون، آخر ٿيو به ائين"(۲).

---

(۱) ڏسو " سوکڙي" جلد ۱، نمبر ۳، ص ۳۴

(۲) ڏسو " سوکڙي" جلد ۱، نمبر ۵، ص ٦٦

ٽالپور

تعارف: هي هفتيوار اخبار محمد اسماعيل زرگر جي ايڊيٽريءَ هيٺ پهرين سيپٽمبر ۱۹۴۱ع کان وٺي ڪراچيءَ مان جاري ٿيو. اخبار جو دفتر نيو سنڌ پريس سول اسپتال روڊ ڪراچيءَ ۾ هوندو هو ۽ اها سول لائين ملٽري پريس حسن علي آفندي روڊ ڪراچي ۾ ڇپبي هئي. اخبار جو پبلشر محمد اسماعيل زرگر ۽ پرنٽر حاجي نذيرالدين حافظ عبدالڪريم هوندو هو. اخبار جو في پرچو هڪ آني جو هوندو هو. هن جي سائيز ۱۰ ۱۲ ۽ صفحا اڪثر ڪري ڇهه هوندا هئا.

پاليسي: اخبار مذهبي پيڊ کان پاڪ هوندي هئي. سچ چوڻ ۽ خدمت ڪرڻ انهيءَ جا ٻه زرين اصول هوندا هئا. اهو ئي سبب آهي جو اخبار جي ٽائيٽل جي ٻنهي طرفن کان نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جا هي فرمان لکيل هوندا هئا:

ساڄي طرف کان: "حضور شهنشاهه دوجهان صلي الله عليه وسلم جن فرمائن ٿا ته سڀ کان چڱي جهاد اها آهي ته هميشه حق ۽ سچ چئي ڏجي".

کاٻي طرف کان: " حضور شهنشاهه دوجهان صلي الله عليه وسلم جن فرمائين ٿا ته سڀ کان چڱي مشغولي اها آهي ته انسان ذات جو همدرد رهي خدمت ڪجي".

ترتيب: اهو دور مهاڀاري لڙائي جو زمانو هو، ان ڪري اڪثر ڪري پهرين اڳين صفحي تي جنگي خبرون ڏنيون وينديون هيون ۽ جيڪڏهن ڪا جاءِ بچي پوندي هئي ته پوءِ "سنڌ جون خبرون" ڏنيون وينديون هيون. اخبار جو ٻيو صفحو هميشه ايڊيٽوريل لاءِ وقف هوندو هو. اخبار جو باقي مواد عوام جي شڪايتن ۽ حڪايتن تي مشتمل هوندو هو.

مواد: اخبار جي مواد کي ٽن حصن ۾ تقسيم ڪري سگهجي ٿو:

(الف) خبرون

(ب) ايڊيٽوريل

(پ) عوامي شڪايتون

اخبار جون خبرون، جهڙن اگ ۾ ڇڏايو ويو آهي ته جنگ ۾ سنڌ صوبي تائين محدود هونديون هيون. " سنڌ جون خبرون" به حقيقت ۾ سنڌ جي سياسي ۽ سماجي حالتن جو رکو تنقيدي جائزو هوندو هو. هنهن نه هنهن هڪ موضوع کي هٿ ۾ کنيو ويندو هو. مثال طور هن اخبار جي چوٿين شماري ۾ ڏنل " سنڌ جون خبرون" هيٺ ڏجن ٿيون:

" سنڌ جي مسلمانن ۾ سياڻو سجاڳو ماڻهو ان ڳالهه ۾ آهن تنهن هري هنن ۾ تنظيم ۽ تبليغ جو به نتيجو پيدا نٿي هري سگهجي ، انهيءَ لاءِ سرمايه دار مسلمان، سجاده نشين ، پير ۽ رئيس وڏيرا وغيره جوابدار نه آهن ڇا ؟

سنڌ جي مسلمانن ۾ جيترا اعلا فرقا به آهن جن جا باقاعده سردار ۽ پاڳارا به آهن پر انهن جي ذات وارا ڏسندءُ ته ويچارا نهايت ئي زليل حياتي پيا گذارين ۽ هو خود انهن جي عدداد وارن انگن سان وڏا ماڻهو ٿي فلڪ نما محلاتن ۾ رهن ۽ برق رفتار موٽرن ۾ سوارين هن ۽ هزارين جريب زمين پنهنجي قبضي ۾ رکن، ضرورت جي وقت طوفاني عمريت پيدا هري وٺن ۽ ان ۾ طلسمي ريزوليشن پاس هري پاڻ وڃن چوٿين آسمان جي سير تي هليا ، وري پوئين جي ها به دستگيري ڪانه هن. جي هن ته مسلمان منظم ٿي پون ساڻ ڳالهه هنن لاءِ اهڙي آهي جهڙي ڪانگ لاءِ ميٺن يعقوب جي بندوق.

جيترا مسلمان نوجوان ڇوڪرا نائنل پاس هرڻ کان پوءِ نوڪرين ملڻ لاءِ سرن ۽ وزيرن يا خانبهادرن جي بنگلن جا پيا طواف ڪندا آهن پر جڏهن کين اهڙي به برابر نه ٿا ڏين تڏهن وري هنهن اهڙي نولوءَ جي ور چڙهن ٿا جي ويچارن کي ڏٽا ڏيو پئسا ڦرين ته فلاڻو وزير سو ته چونڊيوئي اسان جي ووٽن سان آهي. فلاڻو ميمبر يا فلاڻو عملدار جا مون ۾ گهڻا ئي حد آهن. جا منهن جي چوڻ جي مجال آهي نوڪري نه ملي، غريب صاحب الغرض مجنون... پيو ڏسي.......

نوڪري وٺائي ڏيڻ واري جي پوزيشن اها هوندي آهي جو بنگلن پٺيان آنهن جي اردگرد پيو ڦرندو هن کي اٿي ويهاري پاڻ اڏ هلائي کن.....

ڪه ٿي ويندو ۽ جواب تاهي ايندو ته تنهن جو نالو لسٽ تي رکائي آيو آهيان

ڇپندڙهن ڏينهن ۾ آرڊر ملندو (١)٠

هن اخبار ۾ عوامي شڪايتون ۽ حڪايتون به وقت بوقت ڪهڙي انداز ۾ شايع ٿينديون رهنديون هيون٠ انهن جي نوعيت ۽ نموني کي چڱيءَ طرح پرکڻ لاءِ هت پرچي ۾ شايع ٿيل اهڙين شڪايتن جو وچور ڏجي ٿو:

١- "ڌيان طلب چيف آفيسر صاحب ڪراچي ڪارپوريشن ۽ چيئرمن صاحب ڪارپوريشن" (ذاتي شڪايت)

٢- " ڊائريڪٽر صاحب هيلٿ ڊپارٽمينٽ سنڌ " (سنڌ س خدمتن جي قدرشناسي)

٣- "ڌيان طلب ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ ڪراچي" (شٽي جي انجمن مجاهدين الاسلام جي هندن خلاف شڪايت)

٤- " شاهه بندر ڊويزن جو ڊپٽي ڪليڪٽر" (سنڌ س خدمتن جي قدرشناسي)

٥-"ڌيان طلب جناب ڊائريڪٽر صاحب هيلٿ ڊپارٽمينٽ"(٢) (سونڊن ۾ اسپتال کولڻ لاءِ هندن ۽ مسلمانن جي التجا)

٦- مٿي ڏنل وچور کي چڱيءَ طرح سمجهڻ لاءِ ايڊيٽر جي انهن هدايتن کي پڙهڻ دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندو، جيڪي هن " خاص" کي ڏنيون آهن، اهي هي آهن:

١-عملدارن ۽ وڏن ماڻهن جي بي جاءِ تعريف نه لکو مگر مناسب نموني ۾٠

٢- شخصي طرح هڪ ٻئي تي حملو ڪرڻ بابت ضد ۾ اچي اخبارن جي ذريعي بدنامي کان پرهيز ڪريو٠

٣- عام کي جيڪي ضرورتون آهن تن تي ڀلي لکو٠

٤- جواب طلب سوالن لاءِ سوا آني جي ملهه جي پوسٽ ٽڪلي موڪلڻ کپي (٣)٠

---

(١) ڏسو " ٽالپور" جلد ١، نمبر ٤، مورخه سيپٽمبر ٢٢، ١٩٢١ع

(٢) ايضا

(٣) ايضا

ڳوٺ سڌار

تعارف: هي ماهوار رسالو جنوري ۱۹۵۶ کان " وليج ايڊ " کاتي طرفان جاري ٿيو، جنهن جا " سليم هالائي، محمد يعقوب چانگ ۽ شعبان بخت ڪڇي پوئتان ايڊيٽر ٿي رهيا. رسالو پهريائين ڪراچيءَ مان نڪرندو هو ۽ پوءِ ڊسمبر ۱۹۵۶ع کان وٺي حيدرآباد مان نڪرڻ لڳو. رسالو شروعات ۾ مفت تقسيم ڪيو ويندو هو ۽ بعد ۾ ان جي قيمت چار آنا رکي وئي. رسالو ڪراچي ۾ سرڪاري پريس ۾ شايع ٿيندو هو، ۽ هن جي سائيز سندس معاصر سرڪاري رسالي " نئين زندگي" جيڏي هوندي هئي.

مواد: هي رسالو سرڪاري اشاعت جي سلسلي جي هڪ ڪڙي هو. پاڪستان جڏهن آمريڪي امداد تي " وليج ايڊ " کاتو کوليو ته ان جي ڪارڪردگي ۾ تشهير لاءِ هي رسالو جاري ڪيو ويو. هن رسالي ۾ اخلاقي، سياسي مواد، ٻاراڻي ادب ۽ عورتاڻي ادب کان سواءِ ٻيو به گهڻو ئي مواد ڏنو ويندو هو، جنهن جو مختصر ذڪر هيٺ ڏجي ٿو:

ثقافتي مواد: هي رسالو ون يونٽ جي ابتدائي دور جي سرڪاري ڪوشش جو نتيجو هو، انهيءَ وقت تائين منظم سازش وسيلي سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن کي ٻنجي ڏيڻ جي اڃا ڪارروائي شروع ڪا نه ٿي هئي. حڪمتون پنهنجي پِرِ رکڻ لاءِ سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن کي اجاگر ڪرڻ جي ڪوشش ڪنديون هيون. ان کي سنڌي ته سرڪاري ثقافت سمجهي ٿو، پر ان هوندي به ڪيترئي جهلڪيون نج سنڌي تهذيب ۽ تمدن جون نظر اچي وينديون هيون. ڳوٺ سڌار تحريڪ به انهيءَ ڳالهه تهذيب کي هٿي ڏني ۽ خود هن رسالي ۾ اهڙو مواد به شايع ٿيندو رهيو. اهڙي مواد جو مختصر وچور هن هيٺ ڏجي ٿو:

عنوان	ليکڪ	پرچو
۱- ڳوٺ سڌار ميلو سڪرنڊ	ادارو	فيبروري ۱۹۵۶
۲- ڳوٺاڻي تهذيب	عثمان علي انصاري	جولاءِ ۱۹۵۶
۳- ٽنڊو الهيار ثقافتي ميلو.	ادارو	فيبروري ۱۹۵۹
۴- ميرپور ساڪرو ڏوڪري سڪرنڊ جا ميلا.	مختلف ليکڪ	اپريل ۱۹۵۹

٥- سنڌ جو عوامي تاج	ولي محمد طاهر زاده	ڊسمبر ١٩٦٠

صحت ۽ صفائي بابت مواد: ڪوٽ ڏنار تحريڪ وسيلي سنڌ واسين جي صحت ۽ صفائي ڏانهن به سرڪاري ۽ خانگي نوعيت وارو توجهه ڏنو ويندو هو ۽ هن رسالي ۾ وري انهيءَ موضوع تي مواد به ڏنو ويندو هو، جنهنجو مختصر وچور هيٺ ڏجي ٿو:

عنوان	ليکڪ	پرچو
١- ٻارن جي پرورش	حڪيم شمس الدين	مئي ١٩٥٦
٢- اسان جو کاڌو	تاج انصاري	آڪٽوبر ١٩٥٧
٣- ڇيتي ڇتي جو ڇڪ	قاضي محمد سليمان	سيپٽمبر ١٩٥٩
٤- ڪمزور دلين لاءِ حيرت انگيز دوا.	پال ڊي ڪروف حيدر علي ميمڻ.	جنوري ١٩٦٠
٥- سکيو انسان	سندرداس چناڻي	مارچ ١٩٦٠
٦- مليريا	ڊاڪٽر نواز علي محمداڻي	جون ١٩٦٠
٧- قدرتي علاج	موهن لال ملاڻي	سيپٽمبر ١٩٦٠
٨- ٻنان دوا تندرستي	موهن ڪوپالداس	ڊسمبر ١٩٦٠
٩- عجائب آزمايل سنياسي نسخا.	منوهرداس ڪوڙومل	مارچ ١٩٦١

زراعت بابت مواد: سنڌ، هڪ زرعي خطو آهي. شاداب ۽ سرسبز، هر حڪومت هن "سون جي جهرڪي" مان گهڻي ڪجهه حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ان ڪري سنڌ جي زراعت ڏانهن به پنهنجي توجهه ڏنو. ڪوٽڏار تحريڪ ۾ سنڌ جي زراعت ڏانهن ڌيان ڏنو ويندو هو ۽ اهڙي قسم جو مواد هن رسالي ۾ به شايع ٿيندو هو. قابل ذڪر مواد جو مختصر وچور هن هيٺ ڏجي ٿو:

عنوان	ليکڪ	پرچو
١- ٻاجهين جي پوک ۽ ان جا فائدا.	برڪت الله روهيلو	فيبروري ١٩٥٦
٢- سٺڙيل نموني ٻاجهين پوکڻ لاءِ اشارا.	منوهرداس ڪوڙومل	مارچ ١٩٥٦

٣- سارين پوکڻ جو جپاني طريقو.	آغا حبيب الله	آگسٽ ١٩٥٦
٤- باغن ۽ بيماري	سليم گاڏهي	مارچ ١٩٥٧
٥- ونڊن جي پوک	اي - جي پيرزادو	آگسٽ ١٩٥٧
٦- ٻاجهين ۾ ميون جي اهميت.	منوهرداس ڪوڙومل	ڊسمبر ١٩٥٧
٧- تماڪ جي پوک	ڪريم ڏنو راڄپر	فيبروري ١٩٦١

تاريخي مواد: رسالو جيئن جيئن مقبول عام ٿيندو ٿي ويو، تيئن تيئن ان جي مواد جي وضوح ۽ وڌار ايندو ٿي ويو، جن ۾ تاريخي موضوع ۾ مواد به اچي وڃي ٿو. هن هيٺ اهڙي قسم جي مواد جو وچور ڏجي ٿو:

عنوان	ليکڪ	پرچو
١- وطن جو پهريون ترانو	مولائي شيدائي	جولاءِ ١٩٥٧
٢- شڪارپوري	جمال ابڙو	نومبر ١٩٥٧ع
٣- سنڌ جي ميرن سان انگريزن جا ٺهراءَ.	ديوان ميٺارام منگهرماڻي	جولاءِ ١٩٥٩
٤- بادشاهي مسجد ٺٽو	محبوب علي چنو	آگسٽ ١٩٥٩
٥- شاهه سليم چشتي ۽ فتح پور سڪري	ڀيرومل خوشحالاڻي	ڊسمبر ١٩٥٩
٦- اگهاماڻي	مولائي شيدائي	جون ١٩٦٠
٧- منگي	مولائي شيدائي	جولاءِ ١٩٦٠
٨- ابن رشد	عبدالواحد سنڌي	آڪٽوبر ١٩٦٠

تعليمي مواد: هر هڪ ٻئي طرفان سنڌ مان جهل ۽ ناخواندگيءَ جي پاڙن پٽڻ جا وڏا وڏا منصوبا رٿيا ويندا آهن، پر جو نه انهن جو نتيجو ٻڙي ئي جو نه نڪتو هجي. گهوٽ سڌار تحريڪ ۾ ان جي هن رسالي وسيلي به اهڙو جهاد شروع ڪيو ويو. رسالي ۾ شايع ٿيل اهڙي مواد جو مختصر وچور هيٺ ڏجي ٿو:

عنوان	ليکڪ	پرچو
١- ٻالڪن جي تعليم	سجل شاهه بخاري	اپريل ١٩٥٦
٢- تعليم جا جديد طريقا	احمد تيجاڻي	مارچ ١٩٥٧
٣- استاد جون ذميواريون	احمد تيجاڻي	ڊسمبر ١٩٥٧
٤- زناني تعليم	زليخا پروين	جون ١٩٥٩
٥ - پرائمري ماستر جون جوابداريون.	محمد اسماعيل عرساڻي	ڊسمبر ١٩٥٩
٦- ٻهراڙيءَ جي تعليم	شفيع محمد ابڙو	مارچ ١٩٦٠

علمي ۽ ادبي: رسالي جي پهرين پرچي کان وٺي سنڌي عالمن، اديبن ۽ شاعرن کي رسالي ۾ لکڻ جي هوڏ ڏني وئي هئي. لڳوءَ ڪري رسالي ۾ ڪيترائي شاعر ۽ اديب حصو وٺندا رهيا ۽ خود اداري طرفان مرحوم ليکڪن جو علمي ۽ ادبي مواد به ڏنو ويندو هو، جيئن ته شعر و شاعريءَ جو ذڪر الڳ ڪيو ويندو، ان ڪري هتي نثري ادب جو وچور مثال طور ڏجي ٿو:

عنوان	ليکڪ	موضوع	پرچو
١- ڪوڙ جي سزا	مرزا قليچ بيگ	آکاڻي	مئي ١٩٥٦
٢- عام سنڌي سگهڙپائي.	ڊاڪٽر نبي بخش	لوڪ ادب	آڪٽوبر ١٩٥٦
٣- سترهن اٺ	ابن انشا	آکاڻي	مارچ ١٩٥٧
٤- ٻارن کي زورن پائڻ جو نتيجو	محمد صديق ميمڻ	افسانو	اپريل ١٩٥٧
٥- سنڌي پهاڪا	عبدالخالق سومرو	لسانيات	جولاءِ ١٩٥٧
٦- مصري شاهه جو چونڊ ڪلام.	محمد يعقوب چانگ	تنقيد	ڊسمبر ١٩٥٧
٧- مل محمود جي ڪلام تي هڪ نظر،	محمد يعقوب چانگ	تنقيد	فيبروري ١٩٥٨
٩- ڊاڪٽر	نانڪ مدناڻي	افسانو	فيبروري ١٩٥٨
١٠- ٻيٽي	منگهارام ملڪاڻي	ناٽڪ	سيپٽمبر ١٩٥٨
١١- صاحب لوڪ	مخدوم محمد صالح	افسانو	مارچ ١٩٥٩
١٢- لالان	محمد عمر شيخ	افسانو	مئي ١٩٥٩

١٣- ڪلارڪ	محمد نظامي	ڊرامو	جون ١٩٥٩
١۴- تن طبيب نہ ڳڌيا	محراب ڪوڪر	افسانو	جولاءِ ١٩٥٩
١٥- دل شڪستہ	ممتاز عاربي	"	ايضا
١٦- رئيس خداداد خان	بشارت انصاري	"	سيپٽمبر ١٩٥٩
١٧- هڪ راهي ٻہ راهون	شاقب ڪينوري(مترجم)	"	ڊسمبر ١٩٥٩
١٨- نوڪري	پريم ڪمار	"	جنوري ١٩٦٠
١٩- ڳهيلو	خواجہ گلزار علي	ڊرامو	ايضا
٢٠- آپا	مس زيڊ - اي شيخ	افسانو	مارچ ١٩٦٠
٢١- انٽرويو	سوشيلا ڪوشل	ڊرامو	مارچ ١٩٦٠
٢٢- ٻوڙو	خليل جبران فضل بچاڻي	مختصرڪهاڻي	جون ١٩٦٠
٢٣- تارن کان مٿي	غالب لطيف	افسانو	آگسٽ ١٩٦٠
٢۴- آسمان روشن آهي.	پريم ڪمار	"	ايضا
٢٥- بي گهر انسان	خليل جبران - جهامنداس ڀاٽيہ	"	سيپٽمبر ١٩٦٠
٢٦- ڪامڻ خان مولائي	محمد جمن بلوچ	ڊرامو	آڪٽوبر ١٩٦٠
٢٧- ٺين ملهُ	مس زيڊ اي شيخ	افسانو	ايضا
٢٨- سردار	غالب لطيف	ڊرامو	اپريل ١٩٦١

شاعري: رسالي جي شروع کان وٺي آخر تائين ڪيترن شاعرن هن رسالي جي نظم وارا پرچا سينگاريا، وقت بہ وقت مرحوم شاعرن جو ڪلام بہ ڏنو ويندو هئو. جن شاعرن جو ڪلام هن رسالي ۾ شايع ٿي چڪو آهي تن جو مختصر وچور هيٺ ڏجي ٿو:

مرزا قليچ بيگ، سليم هالائي، عبدالعزيز "عزيز"، نواز علي "نياز"، احمد خان "آصف"، هري دلگير، محمد اسماعيل عرساڻي، عمرالدين "بيدار"، دين محمد "اديب"، " بخت"، سليم ڳاڙهوي، محمد خان "غني"، احمد ملاح، عبدالله "مسافر"، طالب المولي، شيخ عبدالحليم "جوش"، حافظ "احسن"، "انيس" انصاري، خادم "رفيقوي"، پير محمد "پياسي"، الهہ بخش حباب"، حاجي لق لق، "عابد"، عبدالسلام "سليم"، نارائڻ "شيام"، ارجن ڊيٽاراھ " سائل"، حافظ

حيات شاهه، رشيد "ارشد"، شمشيرالحيدري"، پليڊنو"نماڻو"، گل نصرپوري"؛ "خواب" حيدرآبادي، محمد جمن "هالو"، اسحاق هالائي، رشيد لاشاري، رکيل شاهه، بلاول پرديسي، تاج بلوچ، ميوهه خان"مچ"، "مجرم" لغاري، "حليم" ھوٿائي، "محسن" ۽ امداد حسيني.

هن رسالي ۾ شايع ٿيندڙ شاعريءَ جا موضوع محدود ڪونه هوندا هئا، قوميت کان وٺي مذهب تائين، حسن کان وٺي عشق تائين، هر موضوع تي شاعري ڏني ويندي هئي.

خاص نمبر: اداري طرفان مکيه موقعن تي خاص نمبر به ڪڍيا ويا. سيپٽمبر ١٩٥٦ع وارو پرچو "شاهه عبداللطيف نمبر" ڪري ڪڍيو ويو، جنهن ۾ ڀٽائي گهوٽ جي نظم ۽ نثر تي مواد ڏنو ويو. هن پرچي جي سينگارينـدڙن ۾ علامه آءِ - آءِ قاضي، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، مولائي شيدائي ۽ شيخ اياز جا نالا قابل ذکر آهن. سيپٽمبر ١٩٥٨ع ۾ به "شاهه نمبر" ڪڍيو ويو جنهن ۾ غلام محمد شاهوائي، ڊاڪٽر گربخشاڻي، دين محمد وفائي، عثمان علي انصاري جي مضمونن کان سواءِ پرسرام "ضيا"، ابراهيم "خليل" ۽ محمد خان "غني" جا سلام شايع ٿيا.

"ڏرم درشن"

<u>تعارف:</u> هي ماهوار رسالو جنوري ١٩١٩ع ۾ حاسانند پنناڻيءَ روهڙيءَ مان جاري ڪيو، جيڪو پنهنجي اکئي وڏي وڇڻ ڪري هڪ سال کان پوءِ بند ٿيو ويو. رسالي جو ٻيهر اجراءُ جنوري ١٩٢٣ع کان ڪيو ويو. رسالو لڳ ڀڳ ٢٥ صفحن تي مشتمل هوندو هو، ۽ ان جو ساليانو چندو ٻه روپيا هو. هي رسالو مهيني جي ڏهين تاريخ تي ڪڍيو ويندو هو. ليکڪن ۽ مضمون نگارن کي معاوضو به ڏنو ويندو هو.

<u>مواد:</u> "ڏرم درشن" بنيادي طور تي مذهبي نوعيت جو هڪ رسالو هو، جنهن ۾ روحانيت ۽ فلسفي جي موضوعن تي نثر توڙي نظم ۾ مواد ڏنو ويندو هو. رسالي جي پهرين صفحي تي فهرست ڏني ويندي هئي. ٽائيٽل ڪور جي اندرين صفحن تي آيل ڪتابن جي پهچ، انهن تي مختصر تبصرا ۽ سيوامنڊلين جون ڪارروايون توڙي ڪارڪردگيون ڏنيون وينديون هيون. انهن صفحن ۾ اڪثر ڪري خريدارن ۽ پڙهندڙن لاءِ اشارا توڙي وقت به وقت پاليسي به ڏيڻ ۾ ايندي هئي. رسالي جي مواد جي ابتدا شاعريءَ سان ٿيندي هئي، ۽ ان کان پوءِ نثري مواد ڏنو ويندو هو.

"انيو ساگر" هن رسالي جو هڪ مستقل ڪالم هوندو هو، جيڪو شاعريءَ لاءِ وقف هوندو هو. اخلاقي ٽوٽڪا ۽ نصيحتون به رسالي ۾ مستقل طور تي ڏنيون وينديون هيون. اهڙي قسم جي مواد جو عنوان هڪجهڙو نه هوندو هو. رسالي ۾ شايع ٿيندڙ ناصحانه مواد جو مثال هيٺ ڏجي ٿو:

" فقيريءَ جي پاڙ، پريت جا پن، مهر جا موتي، ايڪتائي جا آٽرا، ڀروسي جا ڀيڙا، ويڪ جي وڏف، سچ جون سوپاريون، ماڻ جي ماکي، اهي سڀ شيون ملائي دان جي دکيءَ ۾ پسائي گيان جي ڏنڊي کونڊي ۾ وجهي خوب ڪُٽي ڇڏجن، جڏهن اهي شيون سنهيون ٿي وڃن، تڏهن پيار جي ڇڻ ۾ ڇاڻي، ڀاويءَ جي شيشي ۾ وجهي رکجي. پوءِ شانتي جي شربت سان روز پيئندو رهجي ته موهن جي مهر سان ڀل جي ڀيٽ تي چڙهي وڃي فائدو پرائيندا. پر نسخي جي آزمائش وقت ٻن ڇڻن شين جي ڇيري رکڻ تمام ضروري آهي. يعني حرام جو حلوو، گلا جو گلقند، پيائي جا ٻير، ٻوهم جا چانور،

هوڙ جي چاڄ ۽ ويچار جون وڙيون - انهن کان پرهيز هرڻ گهرجي. نسخـــي آزمائڻ سان ۽ ڇريوءَ جي هرڻ سان هن فانيءَ ۽ بي بقا دنيا جي ڏکن ڏاکڙن کان ستت ڇوٽڪارو ٿيندو ۽ جيو جيون مڪت ٿي هرت هرتيه ٿيندو"(١).

نثـر: رسالي جي باقي نثري ادب کي مضمون ۾ ڪهاڻين ۾ ورهائي سگهجي ٿو. مضمون کي وري ٿلهي ليکي ٻن قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: " عام مضـــون" ۽ " خاص مضمون" . عام مضمون مختلف موضوعن تي لکيل هوندا هئا ۽ خاص مضمون وري مذهبي ۽ روحاني شخصيتن جي سوانح لاءِ وقف ٿيل هوندا هئا.

مارچ ١٩٢٢ع ۾ سوانح جي موضوع تي شايع ٿيل مضمونن جو وچـور هن ريت ٿئي ٿو:

عنوان	پرچو
١- ٻلا شاهه	جنوري ١٩٢٢
٢- حاتم طائي	" "
٣- نام ديو	فيبروري ١٩٢٢
٤- ماتاتم ميناوتي	مارچ ١٩٢٢
٥- راجا جنڪ	اپريل ١٩٢٢
٦-لقمان حڪيم	مئي ١٩٢٢

رسالي ۾ شايع ٿيل باقي مضمون تخليقي نوعيت جابجا هوندا هئا. نه تشريحي نوعيت جا ٻه. مقصد مڙني جو ويدانيت جو پرچار هوندو هو. ٻنهي قسمن جي مضمون نگارن جا نالا اڪثر ڪري ڪو نه ڏنا ويندا هئا. ليڪن سال ١٩٢٣ ۾ جن مضمون نگارن جا مضمون هن رسالي ۾ شايع ٿيا، تن ۾ پهلاجراءِ واسواڻي ديترت سنگهه، نئن مل طوطلداس پريه چند ۽ ٻوچومل جا نالا قابل ذڪر آهن.

سال ١٩٢٣ع ۾ شايع ٿيل مضمونن جو وچور هيٺ ڏجي ٿو:

عنوان	پرچـــــو
١- ٽٽيل دل جي فرياد	جنوري ١٩٢٣
٢- ايشور جو اپديش	فيبروري ١٩٢٣

(١) ڏسو " ڏرم درشن" ماهه جولاءِ ١٩٢٣ع ص١٤٦

٣- پارت جون ديوين	فيبروري ١٩٢٣
٤- " سار هتاولي	مارچ ١٩٢٣
٥- ننڊ جا خيال	اپريل ١٩٢٣ع
٦- ست سنگ ۽ وهنوار	" "
٧- پريم ولاس	جون ١٩٢٣
٨- کيما جا مثال	" "
٩- مکتي مارگ	سيپٽمبر ١٩٢٣

<u>ڪهاڻيون ۽ ٽوٽڪا</u>: رسالي ۾ وقت بوقت ڪهاڻيون، ٽوٽڪا ۽ قصا به ڏنا ويندا هئا، جيڪي طويل به هوندا هئا ته بلڪل مختصر به. انهن قصن ۾ ڪهاڻين کي به اهڙي ئي رنگ ۾ پيش ڪيو ويندو هو جيئن روحانيت جي قائل جي عقيدي کي وڌيڪ هٿي ملي سگهي.

سال ١٩٢٣ ۾ شايع ٿيل ڪهاڻين ۽ قصن جو وچور هيٺ ڏجي ٿو:

عنوان	پرچو
١- تنهنجي عمر ڪيتري	جنوري ١٩٢٣
٢- سچو وير	فيبروري ١٩٢٣
٣- مانش جنم امول	مارچ ١٩٢٣
٤- پنج هزار	جون ١٩٢٣
٥- ليلا مجنون	ڊسمبر ١٩٢٣

هن رسالي ۾ شايع ٿيندڙ اهڙي مواد جو هڪ مثال هيٺ ڏجي ٿو:

" ايران جي بادشاهه جي ڪچهري ۾ هڪ پيرسن هڪ ڏينهن ڪهڙي آيو رواج موجب اچا سجدي ڪرڻ ٿي هو ته بادشاهه جي دل ۾ خيال آيو ته هي برڏاوستا جو ماڻهو پنهنجي پتا ڏاڏي جيترو آهي سو جيڪر سجدو نه ڪري ته چڱو. ائين خيال ايندي هڪدم ان کي جهلياڻين ۽ پڇياڻين ته" پريا مڙس عمر ڪيتري اٿو؟" پيرسن چيو ته " چار ورهه". بادشاهه چيو ته" هيئنر اچا وار اڇي ويا اٿو جاڻ ڪ قبر ۾ سڌ ٿيو، ائين چرچا چوڻا ڪريو؟ " پهڙ: پيرسن چيو ته " مان سچ ٿو چوان، اسي ورهه منهنجي عمر جا عيش عشرت ۾

گذريا. جنهن سان ڀلي ڀئي ڀلائي: نه هيئ. هينئر چار سال ٿيا آهن جسو ڇڏي پار، ديش ٿيوا ۽ غريبن، ننگن ۽ ٻي واهڻ جي خدمت ۾ لڳي رهيو آهيان. جنهن هري پنهنجي عمر فقط چار ورهيه شو ليکيان". بادشاهه ٻڌي حيرت ۾ پيو، ۽ ان جي چڪي آبرو ڪيائين"(١).

<u>شاعري</u>: رسالي ۾ مختلف شاعرن جو ڪلام ڏنو ويندو هو، جيڪو اڪثر هري ناصحانه، مذهبي ۽ ويدانتي نوعيت جو هوندو هو. جن شاعرن جو ڪلام هن رسالي ۾ شايع ٿيو، تن جو وچور هن ريت ڏئي ٿو:

ريلومل، ڏرمداس عبدالله، شاهو فقير، ٻلا شاهه ، روحل فقير، سچل سرمست، قاسم، سامي، شاهه لطيف ، شير خان، موهن فقير، ضامن، بيڪس حمل فقير ۽ محمد حسن وغيره.

رسالي ۾ شايع ٿيندڙ شاعريءَ جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

ڪافي

ٿلهه: رات ساري اي پياري مون گذاري سخت آهه
مونجهه ماري دل وچاري برهه باري سخت آهه

١- يار پيارا جيءَ جيارا لهه سڪايل جي سنڀال
آهه زاري تهنجي باري ۽ خواري سخت آهه

٢- چو صفا ٿيو آنهه خفا ، تون ٻي خطا ۽ پر جفا
انتظاري بي قراري باهه ٻاري سخت آهه

٣- هن جدائي جند جلائي وصل وائي رات ڏينهن
سر تي واري مون اداري، خنجر ڪاري سخت آهه

٤- " ضامن" آهيان پاند پايان هٿ نوايان تو اڳيان
عشق جاري گل اناري زلف ڪاري سخت آهه(٢).

---

(١) ڏسو، ماهوار" ڌرم درشن" ماهه جنوري ١٩٢٣ ص٢٢
(٢) ڏسو ماهوار " ڌرم درشن" ماهه جولاءِ ١٩٢٣ ص١٦٨

سنڌي ساهت سوسائٽيءَ جو رسالو٠

تعارف: سنڌي ٻوليءَ ۽ علم ادب جو هي قديم رسالو جنوري ١٩١٤ع کان وٺي، سنڌ جي قديم علمي ۽ اشاعتي اداري " سنڌي ساهت پرچارڪ سوسائٽيءَ" پاران جاري ٿيو٠ انهيءَ اداري جو پهريون سيڪريٽري سرن آنند هاسومل ۽ رسالي جو پهريون ايڊيٽر لالچند امرڏنومل هئو٠ رسالو شروعات ۾ حيدرآباد ۽ پوءِ ڪراچيءَ مان نڪرندو هو٠ پندرهن سالن کان پوءِ هي رسالو ڪراچيءَ جي " اين - ايچ پنجابي ڪمپني" خريد ڪيو٠ ان کان پوءِ هي رسالو سالن جا سال نڪرندو رهيو٠

ابتدائي دور کان وٺي آخر تائين رسالي جا صفحا توڙي قيمت تبديل ٿيندا رهيا٠ رهيو رسالي جي هڪ پرچي ۾ تقريبا علم ادب جي هڪ صنف تي مشتمل هڪ شاهپارو ڏنو ويندو هو، ان ڪري رسالي جي قيمت ۽ صفحن جي تعداد ۾ ڦير گهير ٿيندي رهندي هئي٠ ليڪن رسالي جي آخري دور ۾ ان جو ساليانو چندو ملڪي ماڻهن لاءِ ڏيڍ روپيو ۽ پرڏيهه ۾ رهندڙن لاءِ ٻه روپيا هوندو هو٠ ان کان سواءِ هر هڪ نئين گراهڪ کي هڪ ڪتاب سوکڙيءَ طور ٻه ڏنو ويندو هو٠ رسالي جي سائيز لڳ ڀڳ ″٤×″٧ هوندي هئي٠

انعامي سلسلا: رسالي جي پوئين دور ۾ عام پڙهيل ماڻهو کي علم ادب سان روشناس ڪرائڻ لاءِ ۽ رسالي جي خريدارن وڌائڻ لاءِ ٻن قسمن جا " انعامي فنڊ" قائم ڪيا ويا٠ اهي هئا، "شادي سوغات فنڊ" ۽ " سٽوڊنٽس پرائيز فنڊ"٠

هنن فنڊن جو انتظام ائين ڪيو ويندو هو ته خريدارن جي سالياني چندي مان ٻه آنا جدا ڪري، هڪ آنو " شادي سوغات فنڊ" ۽ هڪ آنو "سٽوڊنٽس پرائيز فنڊ" جي نالي " ڪراچي سينٽرل بينڪ لميٽيڊ" جي سيونگ ڊپازٽ کاتي ۾ الڳ الڳ جمع ڪرايا ويندا هئا٠ ائين هر هڪ سال ٣١، ڊسمبر تي حساب بند ڪري، وري نئين سال جي جنوريءَ کان نئون حساب کوليو ويندو هو٠

اهي انعام هن ريت ڏنا ويندا هئا ته شاگرد پنهنجي امتحان ۾ پاس ٿيڻ کان پوءِ اسڪول جي هيڊماسٽر جو تصديق نامو ڏياري موڪليندا هئا، ۽ پوءِ کين انعام موڪليو ويندو هو٠ انهيءَ سال جيترا به خريدار شاگرد امتحان پاس ڪندا هئا، سمورو فنڊ انهن ۾ ورهايو ويندو هو٠ ليڪن ڪنهن به شاگرد کي ڏهن روپين کان مٿي ڏوڪڙ ملي نه سگهندا هئا٠ فنڊ مان بچيل رقم وري نئين

سال جي ڪاتي ۾ جمع ڪرائي ويندي هئي.

اهڙي نموني ڪنهن ڪراهڪ يا سنڌس پيٽ جائي پٽ يا ڌيءَ جي انهيءَ عرصي ۾ شادي ٿيندي هئي ته هو شهر جي ٻين خريدارن ۾ مڪيءَ کان اهڙو تصديق نامو وٺي موڪليندو هو. جيڪڏهن هن جڙدو پياري ڇڏيو هوندو هو ته ڪيس ورهاست موجب پئسا ڏياري موڪليا ويندا هئا. هن فنڊ مان ڪنهن ڪي به پنجاهه روپين کان مٿي انعام نه ڏنو ويندو هو. فنڊ ۾ جيڪڏهن پئسا بچي پوندا هئا ته ايندڙ سال لاءِ رکيا ويندا هئا.

مواد: سنڌي ساهت جو ماهوار رسالو، سنڌي علم ادب جي انهن قديم رسالن مان هڪ آهي، جن پنهنجي ٻوليءَ جي جهولي ڀرڻ جو تاريخي ڪارنامو سرانجام ڏنو آهي. رسالي ۾ نثري ادب تي ڪافي توجهه ڏنو ويندو هو ۾ منجهس ڪيترائون ئي ڪهاڻيون، ڪيترا ناٽڪ ۽ ناول وغيره شايع ٿيا. هي رسالو ايترو ته مقبول هوندو هو، جو ڪڏهن ڪڏهن هڪ مهيني ۾ هڪ کان وڌيڪ ڇاپا به ڪڍيا ويندا هئا.

رسالي ۾ شايع ٿيل مواد جو سالوار وچور هيٺ ڏجي ٿو:

(١٩١٤ع)

١- "هر مڪيءَ جا"	ليکڪ: لالچند امرڏنومل	آکاڻي
٢- "هير رانجهو"	" جيٺمل پرسرام	آکاڻي
٣- "پريم جو مهاتم"	" ڀيرومل مهرچند آڏواڻي	آکاڻي
٤- "مولانا رومي"	" ليلارام پريم چند (جلد ١، نمبر ٤)	آکاڻي
٥- "ڀمنڌيون"	" ٻنڌم چندر، مترجم ديوان ڪوڙومل.	آکاڻي
٦- "شيطان جي ناني"	" مرزا قليچ بيگ	آکاڻي
٧- "نورجهان"	" ديوان ٻولچند (جلد ١، نمبر ٧)	آکاڻي
٨- "صحت سکيا"	" ڊاڪٽر هرنامداس؛ مترجم هاسومل تلوڪچند (جلد ١، نمبر ٨)	صحت
٩- "سروجني"	" نرملداس فتح چند	آکاڻي
١٠- "زيب النساء"	" محمد صديق ميمڻ	آکاڻي
١١- "سنڌي شعر"	" مرزا قليچ بيگ	تنقيد

١٢- "مهاڀاري لڙائي"	ليکڪ جيٺمل پرسرام	سياست
١٣- "موتين جي دهلي"	" عمر خيام، مترجم مرزا قليچ بيگ	شاعري
١٤- " شاهاڻو شاهه"	" لالچند امرڏنومل	سوانح
١٥- "سُندري"	؟ ليلارام وطن مل	آکاڻي
١٦- " سوامي رام تيرٿ"	" لالچند امرڏنومل	سوانح
١٧- "ڀائي ڪلاچند "	" جيٺمل پرسرام	سوانح

(١٩١٥ع)

١- " جون آف آرڪ"	ليکڪ مترجم تيجومل شهاڻي	آکاڻي
٢- "يوسف مصري"	" پرمانند ميوارام	آکاڻي
٣- " مسافريءَ جو مزو"	" لالچند امرڏنومل	سير سفر
٤- "ستيوتي"	؟ مترجم موٽومل گدوائي	آکاڻي
٥- "ڪير جو ڪير پاڻي جو پاڻي"	ليکڪ بلنوشسڪي مترجم ديوان کوڙومل ۰	آکاڻي
٦- "جوانيءَ جو اڪسير"	" مرزا قليچ بيگ	صحت
٧- "ميران ٻائي"	" فتح چند مينگهراج	سوانح
٨- " سوکڙي"	" ڪيولرام سلامتراءِ	آکاڻي
٩- " اندرا چندرا"	" لالچند امرڏنومل ۽ لڇمنداس ليکراج ۰ جلد ٢، نمبر ١)	آکاڻي
١٠- "وريل نعمت" (ڀاڱو پهريون)	" ڀيرومل مهرچند	ناول

(١٩١٦ع)

١- " وريل نعمت" (ڀاڱو ٻيو)	ليکڪ ڀيرومل مهرچند	ناول
٢- "سونهارو سچل"	" لالچند امرڏنومل	سوانح
٣- " دل جو آرام ۽ عجيب دوا"	" مرزا قليچ بيگ	صحت
٤- " نل ديمنتي"	؟ مترجم ٺڪلرام نارائڻي	قصو
٥- "هڪڙي سگهڙ زال"	ليکڪ مرزا قليچ بيگ	آکاڻي
٦- " دل دلوراءِ دشت"	" لالچند امرڏنومل	آکاڻي
٧- " سقراط"	" محمد صالح محمد ابراهيم	سوانح

(١٩١٧ع)

١- "ڪشني جو ڪشٽ"	ليکڪ لالچند امرڏنومل	ناولٽ
٢- "ستياڻي جي ستيا"	" شاڪرداس ڀوڄراج	آکاڻي
٣- "شيخ مشور"	" محمد صالح محمد ابراهيم	سوانح
٤- "مهاراجا جوت سنگهه"	" لالچند امرڏنومل	سوانح
٥- "گهرو ڪفايت"	" ڀيرومل مهرچند	سماجيات
٦- "برونو"	ليکڪا اٿني بسنت مترجم لالچند امرڏنومل •	آکاڻي
٧- "لعل لعل"	ليکڪ ٿانورام ڌرمداس	آکاڻي

(١٩١٨ع)

١- "هي هو ڇا"	ليکڪ لالچند امرڏنومل	مضمون
٢- "بيبي رابع بصري"	" محمد صالح محمد ابراهيم	سوانح
٣- "ڀٽ ٽان ڪٽ ٽي"	" لالچند امرڏنومل	آکاڻي
٤- "ڪرشن موهني"	" جيٺانند ڪلڻداس	آکاڻي
٥- "ٻه خط"	" لالچند امرڏنومل	آکاڻي

(١٩٢٠ع)

١- "سمن موچيءَ جي ڳالهه"	" ٽالسٽاءِ؛ مترجم ليلارام ولايت راءِ •	آکاڻي
٢- "شيرين"	" جهمٽ مل ڀاوناڻي	آکاڻي
٣- "ٻهي رنگ باغ جو گل"	" لالچند امرڏنومل	سوانح
٤- "چاند بيبي"	" محمد صديق مسافر	آکاڻي
٥- "بلوو"	ليکڪا شريمتي کهوشال مترجم آسانند مامتورا	آکاڻي

(١٩٢٢ع)

١- "شاهه حسين"	ليکڪ؟؛ مترجم آتمارام ميٺارام	سوانح
٢- "اٺ جي اوٺ"	" گانڌي ۽ سرلا ديوي؛ مترجم جهمٽ مل ڀاوناڻي (جلد ٨، نمبر ٢)	سياست
٣- "عملدار ڪين ڪهت آزار"	ليکڪ لالچند امرڏنومل	ناٽڪ

۴- "ڏکن ڏني زندگي" ليکڪ لالچند امرڏنومل
(جلد ۸، نمبر ۹ ۽ ۱۰) آکاڻي

(۱۹۲۳ع)

۱- "چٽ نہ چماٽ وڃان ٿي ڀي واٽ" ليکڪ شيڪسپيئر، مترجم
نانڪرام ڌرمداس ميرچنداڻي ناٽڪ

۲- "الف بي ڪٿان شئي" ليکڪ ڀيرومل مهرچند آڏواڻي تاريخ

۳- "شروع ڪار" " نانڪرام ڌرمداس آکاڻي

۴- "نوان خيال سدا نهالو" " ڦلاجراءِ واسواڻي مضمون

۵- "چمتڪاري ناري چرتر" " منوهرداس ڪوڙومل سوانح

۶- "مومل ۽ مينڌرو" " خانچند درياڻي ڊرامو

۷- "مزيدار مضمون" " پرمانند ميوارام مضمون

۸- "چاريار ۽ سنڌن ڪي عمدا اصول" ليکڪ غلام دستگير
(جلد ۹، نمبر ۱۰) سوانح

۹- "موتئي جي مکڙي يا سنڌري
جو آنند" ليکڪ خانچند درياڻي ناٽڪ

۱۰- "سچوسک يا خوشيءَ جو ڪڄهه" ليکڪ مرزا قليچ بيگ ....

۱۱- "نئورنويءَ جون خون" ليکڪ لالچند امرڏنومل آکاڻي

(۱۹۲۴ع)

۱- "سڌامون" (ڀيءَ ڀاڱا) ليکڪ سوڀراج نرملداس ناول

۲- "ڪريمس" ليکڪ ؟ ؛ مترجم مرزا قليچ بيگ آکاڻي

۳- "سوڍن جي صاحبي يا
راڻن جو راڄ" ليکڪ ڀيرومل مهرچند تاريخ

۴- "نيتي ڌرم" " مهاتما گانڌي، مترجم
آسنداس جئسواڻي (جلد ۱۰، نمبر ۱۱) ڌرمي

۵- "ڏنا تريہ ڀڳوان ۽ سنڌس
چوويهہ گرو" ليکڪ ڦلاجراءِ واسواڻي سوانح

(۱۹۲۵ع)

۱- "وڪرم ۽ ساليواهن" ليکڪ شعلرام ناراڻي (جلد ۱۱، نمبر ۵ ۽ ۶) آکاڻي

۲- "پوتر پريم" ليکڪ جهمٽ مل ڀاوناڻي آکاڻي

(۱۹۲٦ع)

۱- "ڳالهين جو ڳٽڪو"	ليکڪ ڀلاجراءِ واسواڻي (جلد ۱۲ نمبر ۳)	آکاڻيون
۲- "ڪابولي والا"	ليکڪ ٽئگور؛ مترجم گرڌاري ڪرپالاڻي (جلد ۱۲، نمبر ۴)	آکاڻي
۳- " درگاوتي"	ليکڪ روچيرام سداڻي	آکاڻي
۴- " راڻاڻي رنگ محل"	ليکڪ ٽئگور؛ مترجم آتماڪرپالاڻي.	آکاڻي

(۱۹۲۷ع)

۱- " هيلايا ۽ ڪنجهر"	ليکڪ ڀيرومل مهرچند آڏواڻي	سئر سفر
۲- " دوارڪا جو درشن"	" ڀيرومل مهرچند آڏواڻي	سئر سفر
۳- " ونڊولري"	ليکڪ آسانند مامتورا	آکاڻي

(۱۹۲۸ع)

۱- " ڪٿن جي ڪانفرنس"	ليکڪ ڀيرومل مهرچند آڏواڻي	آکاڻي
۲- " ڏيڍي ليتي ائڪٽ"	ليکڪ ڀيرومل مهرچند آڏواڻي	سماجيات
۳- " بزازين جا ناٽڪ"	ايضا	ناٽڪ
۴- "فيلسوف پريم ۽ امرتا"	ليکڪ آسانند مامتورا	آکاڻي
۵- " امانت ۽ خيانت"	ليکڪ خان چند درياڻي	ناٽڪ
٦- " اجهل روشني"	ليکڪ جهمٽ مل ڀاوناڻي	آکاڻي

(۱۹۲۹ع)

۱- "صلح پرچاءُ"	ليکڪ ؟ ؛ مترجم ڀلاجراءِ شرما. آکاڻيون	
۲- " متر ميلاپ"	" ڀلاجراءِ شرما (جلد ۱۵ ،نمبر ۱۰ ۽ ۱۱) مضمون	

(۱۹۳۰ع)

۱- " دستہ گل"	ليکڪ لطف الله بدوي	آکاڻيون

متفرقہ ڪتاب.

۱- " ستي سون ۽ هلامڻ جيٺو"	ليکڪ کيمچند آسنداس	آکاڻي
۲- " من موج "	ليکڪ مرزا قليچ بيگ	-
۳- " جانو چانٺو"	ليکڪ ويرومل هيمونمل	آکاڻي

۴- "ڪالهين جو ڳنڍو"	ليکڪ ليلارام ولائتراءِ	آکاڻيون
۵- "پلڪ ۽ پلئو"	ليکڪ هولارام ڪوڙومل آهوجا	آکاڻي
٦- "پٽ پاڻ"	ليکڪ ٺاڪرداس گورسهاڻي	آکاڻي
۷- "ديوان گل"	مرتب ؟	شاعري
۸- "لطيفي سٿر"	ليکڪ پيرومل مهرچند آڏواڻي	سٿر سفر
۹- "هندو نارين سان ويل"	ليکڪ ؟ مترجم لالچند امرڏنومل	مضمون
١٠- نقد ڌرم	ليکڪ لالچند امرڏنومل	ناٽڪ
١١- "سر ڪيدارو"	ليکڪ لالچند امرڏنومل	شاعري ۽ تنقيد
١٢- "چوٽ جو چنڊ"	ليکڪ لالچند امرڏنومل	ناول
١٣- "رام بادشاهه"	ليکڪ لالچند امرڏنومل	سوانح
١۴- "مکر"	ليکڪ موليئر؛ مترجم جهمٽمل	ناٽڪ
١۵- "چو ۽ ڪيئن؟"	ليکڪ ويرومل هيمون مل	آکاڻي

الوحيد

تعارف: هي اخبار حاجي عبدالله هارون ١٩١٩ع ۾ جاري ڪيو ، جنهن نشرڻ شرط انگريزن خلاف باهه ٻاري ڇڏي،ان ڪري گورنمينٽ آف انڊيا جي پريس ائڪٽ هيٺ ، ساڳي ئي سال ۾ ، اخبار کي بند ڪرڻ جو حڪم ڏنو، انهيءَ ڪري، باقاعدگيءَ سان قانون جون سڀ ضرورتون پوريون ڪندي، "الوحيد " اليڪٽرڪ پرنٽنگ پريس جو بنياد وڌو ويو ۽ اخبار فيبروري ١٩٢٠ع کان وري باقاعدي شايع ٿيڻ شروع ٿي (١)۔ اخبار جو پهريون ايڊيٽر شيخ عبدالعزيز محمد سليمان هو، ان کان پوءِ قاضي عبدالرحمان شيخ عبدالمجيد سنڌي ، مولانا دين محمد وفائي، قاضي خدا بخش ، مير الهه بخش ، نبي بخش سرڪي ، دين محمد عليگ ، سيد جمال الدين ، مولانا هدايت الله ، عبدالغفور سيتائي ، مشتاق ابڙو، عبدالحق حقي، علاء الدين سمون ، حڪيم شمس الدين ۽ شيخ عبدالرحيم انهيءَ جا ايڊيٽر ٿي رهيا۔

هيءَ اخبار حاجي عبدالله هارون جاري ڪري، پوءِ سنڌ جي " خلافت ڪاميٽيءَ" جي حوالي ڪري ڇڏي۔ اخبار جو نالو سلطان عبدالوحيد جي نالي تي رکيو ويو (٢)۔

مواد : " الوحيد " سنڌ جي صحافت جو هڪ اڻ وسرندڙ ۽ لافاني تاريخ جو سونهري باب آهي، جنهن کي ڪڏهن به نظر انداز ڪري نه ٿو سگهجي۔ هن اخبار " خلافت تحريڪ" ، "هجرت تحريڪ"، " سنڌ کي بمبئي کان آزاد ڪرڻ واري تحريڪ" ۽ " آزاديءَ جي تحريڪ" کي گهر گهر پهچائڻ ۽ مقبول بنائڻ ۾ اهم پارٽ ادا ڪيو۔ هن اخبار جو مواد هڪ طرف ته سنڌ جي سياسي ادب ۽ ٻئي طرف ، ديني ، سماجي، علمي ادب جي تاريخ آهي۔

جيئن ته " الوحيد " خلافت تحريڪ جي پيداوار هئي، ان ڪري هن جي اجراع سان گڏ منجهس اهڙو ته انگريز دشمنيءَ تي مبني مواد شايع ٿيڻ لڳو جو فرنگي سرڪار جون وايون بطال ٿي ويون، ستت ئي ايڊيٽر کي انهن

---

(1)Daily Gazettee, 23.2.1920, P-5.

(٢) شيخ عبدالرحيم "روزانه الوحيد" مقالو، نئين زندگي ، آگسٽ ١٩٦٤ ص ٦٢

پينل ڪوڊ جي سيڪشن A-124 ۽ سيڪشن 153 هيٺ گرفتار ڪيو ويو ، انهيءَ گرفتاريءَ جو ڪارڻ هي مواد هيو (۱)۰

عنـوان	شايع ٿين جي تاريخ
۱- "اخبار ڊيلي گزيٽ ۽ امان"	۵- ۸- ۱۹۲۰
۲- " بغداد " ؟	۱۹-۸-۱۹۲۰
۳- " ڪوآپريٽو سوسائٽيون ۽ ويا ج "	۲۲-۸-۱۹۲۰
۴- " هندستان جو مستقبل"	۲۸-۸-۱۹۲۰
۵- "تعليم جو سوال"	۳۱-۸-۱۹۲۰
۶- " مسلمانن جي حالت ۽ قسمت"	۱۴-۹-۱۹۲۰
۷- " خلافت جو بچاءُ"	۱۸-۹-۱۹۲۰
۸- " انور پاشا جو خط"	۲۱-۹-۱۹۲۰
۹- " مسلمان، ڪائونسلون ۽ القاب"	۶-۱۰-۱۹۲۰
۱۰-" هندو-مسلمان ڀائي ڀائي"	۱۶-۱۰-۱۹۲۰
۱۱-" سرڪاري اسڪولن جو بائڪاٽ ڇو ڪجي"	۱۶-۱۰-۱۹۲۰
۱۲-"لارڊ ميئر آمريڪا ۾"	۲۹-۱۰-۱۹۲۰
۱۳-" پرشيا ۽ لارڊ ڪرزن"	۸-۱۱-۱۹۲۰
۱۴-" ديوالي نه ملهايو"	۱۰-۱۱-۱۹۲۰
۱۵-"ڪائونسلن جو بائڪاٽ"	۱۰-۱۱-۱۹۲۰

خلافت تحريڪ جو خاتمو ٿيو ته هن اخبار" بمبئي کان علحدگي واري تحريڪ" کي هٿ ۾ ڪنيو. شيخ عبدالمجيد سنڌي هن ڏس ۾ چڱيءَ طرح پاڻ ملهايو. هن الوحيد ۾ قسط وار هن تحريڪ تي مسلمانن کي منظم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. شيخ عبدالمجيد سنڌي جي انهن قسطن مان اقتباس هيٺ ڏجي ٿو(۲)۰

" هن وقت سنڌي مسلمانن جي سامهون، سنڌ کي بمبئي علائقي کان جدا ڪري علحده صوبي بنائڻ جو سوال درپيش آهي. مسلمان ان مسئلي پــ

(1)Daily Gazette, 5.1.1921,P-5.

(۲)جي - ايم سيد "سنڌ جي بمبئي کان آزادي" ارباب نور محمد پليجو، ٺٽو ، ۱۹۶۸ع ص ۳۰

هندن جي مدد ۽ اعانت کان سواءِ مشڪل سان ڪامياب ٿي سگهندا. پر مون کي يقين آهي ته سنڌ کي جدا ڪرڻ جي تجويز اهڙي معقول ۽ لاجواب آهي جو هندو ضرور هڪ ڏينهن ان کي قبول ڪندا. هينئر ساريءَ سنڌ مان فقط ٻه هندو بمبئي ڪائونسل تي ميمبر چونڊجي سگهن ٿا، پر سنڌ جي جدا ڪائونسل قائم ٿيڻ بعد ان کي ٽيون حصو چونڊيل ميمبرن جو ملندو. ساڳيو حصو سنڌ جي ڪاروباري ڪائونسلن ۾ ملندن. سنڌي مسلمان جهڙا غريب، صلح پسند ۽ اشراف مسلمان ڪڏهين به جاءِ واءِ ساڻن نه ٿيندا. هن ڪشيدگيءَ ۽ بدمزگيءَ جي زماني ۾ ڪيترن ڊسٽرڪٽ لوڪل بورڊن ۽ علقي بورڊن ۾ هندو پريزيڊنٽ آهن، ۽ بورڊن جون آفيسون هندن سان ڀريون پيون آهن. جڏهن سنڌن علقات بهتر ٿيندا، تڏهن مون کي اميد آهي ته هندو پنهنجي علمي لياقت، قابليت ۽ وڏيل نمائندگي ذريعي هڪ طرف محنت، دولت ۽ واپاري هوشياريءَ ڪري ۽ ٻئي طرف سنڌ جي سياست ۾ مکيه مقام والاري ويندا".

الوحيد، سنڌ جي بمبئي کان علحدگيءَ واري تحريڪ ۾ جو ڀرپور حصو ورتو ان کي ڪڏهن به نظر انداز ڪري نه ٿو سگهجي. انهيءَ چوڻ ۾ ڪو به وڌاءُ نه آهي ته ان وقت ۾ " الوحيد " سنڌ هئي ۽ " سنڌ " الوحيد هئي. سنڌ جي بمبئي کان علحدگيءَ واري تحريڪ کي هٿي ڏيڻ لاءِ نه رڳو هن اخبار ۾ ايڊيٽوريل ۽ مضمون شايع ٿيندا هئا، بلڪ سياسي ليڊرن جا بيان ۽ الوحيد جا هدايتي اشتهار به شايع ٿيندا هئا. تنهن دور ۾ جڏهن " سنڌ آزاد ڪانفرنس" سڏايون ويون ته هن اخبار انهيءَ کي ڀرپور نموني سان مشتهر ڪيو. آخر ۾ " سنڌ آزاد پارٽي" قائم ٿي ته ان جي ڪارڪردگيءَ ۽ شاخن جو تفصيلي احوال ان ۾ شايع ٿيندو هو.

جڏهن ماڻهن جي محنت ۽ محبت هٿي هند ڪيو ۽ سنڌ بمبئي کان آزاد ٿي وئي ته هن اخبار " آزاد نمبر" ڪڍيو جو ڪالهه جيان اڄ، ۽ اڄ جيان سڀاڻي به سنڌي ٻولي، علم ادب ۽ صحافت جي تاريخ جو هڪ غيرفاني دستاويز جي حيثيت سان قبول ڪيو ويندو. هي نمبر انگريزي ۽ سنڌي ۾ گڏي ڪڍيو ويو هئو. هن هيٺ سنڌي حصي جي مکيه مواد جو وچور ڏجي ٿو:

عنوان	ليکڪ جو نالو
١- "سنڌ جي قديم تاريخ ۽ قديم تهذيب"	ادارو
٢- "اسلامي حاهن وقت سنڌ جي جگرافيه حالت"	ادارو
٣- "فاتح سنڌ محمد بن قاسم جو موت"	ادارو
٤- "فاتح سنڌ کان پوءِ اموي خلافت پاران سنڌ جا گورنر"	ادارو
٥- " سر زمين سنڌ "	مولانا سيدحسين احمدمدني
٦- " سنڌي زبان جي مختصر تاريخ "	ادارو
٧- "سنڌ جا ڪي مشهور بزرگ"	ادارو
٨- "نظاره قلع حيدرآباد سنڌ " (شاعري)	منشي محمد موسيٰ راز
٩- " سنڌ جا پهريان مسلمان"	خاڪي
١٠- " واپار"	سيٺ عبدالرحيم
١١- " سنڌ جي آزادي"	ادارو
١٢- " سنڌ جدا ڪان پوءِ مسلمانن جو فرض"	حاجي خان وڪيل
١٣- "قومي ترانو" (شاعري)	آغا صوفي
١٤- " لازمي تعليم"	شيخ عبدالحق
١٥- " شيخ عبدالمجيد جي شخصيت"	محمد امين کوسو
١٦- " وچهڙي زماني جا سنڌي ليڊر"	ادارو
١٧- " سنڌ جا ڪي هندو ليڊر"	ادارو
١٨- " يادرفتگان"	شيخ عبدالمجيد سنڌي
١٩- " سنڌ جا مسلمان سنڌ کان ٻاهر"	ايضا
٢٠- " الوحيد لله اپيل" (شاعري)	محمد هاشم مخلص
٢١- " سنڌ جا ڪي بزرگيده اولياء"	ادارو
٢٢- " آزاد سنڌ " (شاعري)	محمد هاشم مخلص
٢٣- " ٽالپرن جي وقت ۾ ملڪي حالت"	محمد خان غني
٢٤- " ميرن جي ڏهاڙي ۾ مسلماني تعليم"	علامه دائود پوٽو
٢٥- " سنڌ جي علحدگي جي تواريخ "	ميران محمد شاهه

٢٦ـ " تحفه آزاد سنڌ " (شاعري)	بسمل شڪارپوري
٢٧ـ " سنڌ کي آزاد ۽ صوبو بنائڻ جي تحريڪ "	محمدايوب کهڙو
٢٨ـ " هندو مسلم اتفاق جي تدبير "	مولوي محمد نورنگ زاده
٢٩ـ " اسان جو سنڌ ديس "	سيدحاجي علي اڪبر شاهه
٣٠ـ " پياري سنڌ " (شاعري)	محمد صادق مسافر
٣١ـ " سنڌ ۽ حڪومت برطانيه "	ادارو
٣٢ـ " اسلام ۽ ترقي "	

الوحيد جي سياسي ادب جي تاريخ ۾ تعريف اتي پوري نه ٿي ٿئي "خلافت تحريڪ"، ۽ " سنڌ جي بمبئي کان علحدگيءَ واري تحريڪ" کان پوءِ الوحيد ۽ الوحيدي ٽولو هڪ منظم قوت بڻجي ويا. الوحيد کي اهڙيءَ طرح نه هلايو جو سنڌ ۾ الوحيد وارن جي مستقل پارٽي قائم ٿي وئي، جا سر شاهنواز ڀٽي ۽ سر غلام حسين جي پارٽين جي مقابلي ۾ ٽئين ڌر جي صلاحيت رکندي هئي. اهي ٻئي جماعتون ڪوشش ڪنديون هيون ته الوحيد وارن کي پاڻ سان ملائي مقابل ڌر تي غلبو حاصل ڪيو وڃي، ١٩٣٦ع ۾ جڏهن عبدالمجيد سنڌي " آزاد پارٽي" قائم ڪري، لاڙڪاڻي جي ٽڪ مان سر شاهنواز خان ڀٽي جي مقابل ۾ چونڊن ۾ بيٺو ته سندس ٻي لوشي کان سواءِ اهو " الوحيد " جي ساٿ ۽ سر غلام حسين جي تعاون جو ئي نتيجو هو، جو شيخ صاحب چونڊن ۾ ڪامياب ٿيو، ساڳي نموني انهيءَ تعاون جي ئي موٽ ۾ الوحيد سر غلام حسين هدايت الله جو ساٿ ڏنو ۽ ائين هو سنڌ جو ڏهون وزير ٿي سگهيو (١). جڏهن اهڙي نموني سان هيءَ اخبار تحريڪن کي ڪامياب بنائڻ کان پوءِ سنڌي مسلمانن جي جماعتي سياست ۽ وزارتن جي قيام کي به متاثر ڪندي " الوحيد ڪمپني" جي قيام کان پوءِ مسلم ليگ جو آرگن بڻجي.

سنڌي صحافت جي هن صحيفي جا ورق نه رڳو اسان جي سياسي ادب ۽ سياسي جدوجهد جي تاريخ جي حيثيت رکن ٿا، پر سماجي، علمي ۽ ادبي تاريخ جي مڪيه لب باب جيتري به اهميت رکن ٿا. " الوحيد " چوٿائي

---

(١) مولانا دين محمد وفائي " الوحيد کان منهنجي جدائي جي ڪهاڻي" مضمون، ماهوار توحيد ، ماهه آگسٽ ١٩٤٣ع ص٥

صديءَ جو اهو آئينو آهي، جنهن ۾ اسان پنهنجي ماضيءَ جي قابل رشڪ تصوير ڏسي سگهون ٿا. هنن ٿي ورقن ۾ اسان جي وڏن جي ڏارين خلاف محاذ آرائي جون هڃاڻيون، دانشورن جون دانشمنديون، عالمن جا مقالا ۽ نامه هنين ذات ڏٺي شاعرن جي هلاه جو بي بها خزانو محفوظ آهي. هن مختصر مضمون ۾ نه ته انهيءَ سياسي ۽ سياسي ادب ۾ ادبي خزاني جو تفصيل سان ذڪر ڪري سگهبو، ۽ نه وري انهيءَ سان انصاف ٿي ڪري سگهبو. ان هوندي به هن اخبار جي ادبي مواد جي جهلڪ پيش ڪرڻ لاءِ مرحوم محمد هاشم "مخلص" جي انهيءَ نظم مان اقتباس ڏجن ٿا، جن ۾ "الوحيد" ۾ ان وقت جي تصوير به نظر اچي ٿي (١).

آهه جادو جو اثر ان ڪاغذي تصوير ۾ - سامريءَ جو سحر ان جي شوخئي تحرير ۾
يا ته بجليءَ جو تماشو تنهن سندي تقرير ۾ - نيض ان جو آهه پهتل هرجوان و پير ۾
هنلي ومضون ۾ چسون شير شڪر الوحيد

قابل تعريف ان جو آهه ايڊيٽر شيو (٢) - ڪاغذي ميدان ۾ ان جو قلم خنجر شيو
قطع جنهن ڪان دشمنان دين جو ڏس سر شيو - ان جي همت ڪان سڄو ميدان آهي سر شيو
جڪ پيدا سنڌ ۾ شيو آهه صفدر الوحيد

ويو منجهيءَ ان جي اڳيان اڄ بي گمان دشمن جو دم -
جسم پنهنجي ۾ شيو آهي گران دشمن جو دم
ٿو ڪڍي بيٺي سراسر آسمان دشمن جو دم - ان جي حملي ڪان ويو نڪري ناگهان دشمن جو دم
آهه ملڪ الموت جو گويا شيو همسر الوحيد

دوستن جو دوست ۽ دشمنن سندو اغيار آهه - ويرير ئي جي سبب جا خنجر خون خوار آهه
دوست لئي آهه دولت دشمن لاءِ مار آهه - دين جي اعدا ڪان بيشڪ بي سبب بيزار آهه
باغ هستي لاءِ تن جي باد صرصر الوحيد

ان جي خدمت جي سبب جهان اندر سڀ چار ويا (٣) -
همت مردانه سان خوش ٿي اڳيان سرشار ويا،
قلزم طوفان مان نڪري سراسر پار ويا - جڪ ناناڻ جي ڪهر ۾ لئي ضروري ڪار ويا
شيو مجسم جيل آهي سارو دفتر الوحيد

---

(١) ڏسو، "الوحيد" مورخه ٢١ سيپٽمبر ١٩٢٤ ۾ الوحيد آزاد نمبر ص ١٤٦

(٢) اشارو شيخ عبدالمجيد سنڌي ڏانهن.

(٣) پهرين چئن ايڊيٽرن ڏانهن اشارو.

ڏين ٿي چوڌس چڙهائي لشڪر ڪفار جي (١)۔

آهه تن جي لئي ضرورت جي اوهان کي سار جي،

ٿان خريداري ڪريو اسلام جي اخبار جي ۔

جي اٿو خواهش شفاعت سيد الابرار جي

جلد پهچايو اوهين اي يار يار الوحيد ۔

ڪانه ٿي واجب اوهان تي ٻانرو تن جي مدد ۔

هڪ مسلمان ٻي اها جلدي ڪريو ٻن جي مدد ،

خلق ۾ ويندا اهي جي دل سان ڪن تن جي مدد ۔

ٿيو اوهين تن جي مدد مولا ڪري جن جي مدد ،

ٿو چوي " مخلص" اٿو نفعو سراسر الوحيد ۔

سرڪاري سختيون؛ جيئن هن کان اڳ عرض ڪيو ويو آهي الوحيد ، خلافت تحريڪ جي پيداوار هئي۔ ان ڪري ائين چئي سگهجي ٿو ته تحريڪن هن اخبار کي جنم ڏنو ۽ هن اخبار وري تحريڪن ۾ جان پيدا ڪئي۔ " خلافت جي تحريڪ" هجي يا " هجرت تحريڪ"، " سنڌ جي بمبئي کان آزادي واري تحريڪ " هجي يا انگريزن کان آزاديءَ جي تحريڪ۔ مڙني تحريڪن جو بنياد انگريز دشمني ۽ استحصال شڪني تي ٻڌل هو۔ انهيءَ ڪري وقت به وقت اخبار جي ايڊيٽرن ۽ مئنيجرن کي سرڪاري سختيون ڏسڻيون پونديون هيون۔ ابتدائي دور ۾ هن اخبار تي جيڪي ڪيس هلايا ويا ، تن مان ڪن جو مختصر وچور هيٺ ڏجي ٿو؛

حاضر ٿيڻ جي تاريخ	ڪنهن وٽ حاضر ٿيڻو پيو	الزام
٢٧-١٠-١٩٢٠	سٽي مئجسٽريٽ ڪراچي	انڊين پينل ڪوڊ جو سيڪشن ٥٠٠
٢-١-١٩٢١	ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ ڪراچي	انڊين پينل ڪوڊ جا سيڪشن ١٥٣ ع آءِ ١٢٤
٢-٢-١٩٢١	سٽي مئجسٽريٽ ڪراچي	انڊين پريس ائڪٽ آف ١٩١٠ع
٢٩-١١-١٩٢٢	ايضــا	ڪرمنل پروسيجر ڪوڊ ١٠٨
٢٩-٣-١٩٢٣	ايضا	انڊين پينل ڪوڊ جا سيڪشن آءِ ١٥٣ ع آءِ ١٢٤

(١) خلافت جي مسئلي جي ناڪاميءَ جو احساس ۔

١-٦-١٩٢٣	فرسٽ ڪلاس مئجسٽريٽ حيدرآباد	انڊين پينل ڪوڊ جو سيڪشن ٥٠٠
٢٩-١١-١٩٢٥	سٽي مئجسٽريٽ حيدرآباد	ايضـــا
٢٢-٧-١٩٢٦	مختيارڪار ميهڙ	ايضـــا

سرڪار پاڻ به سڌو سنئون پهاڻ "الوحيد" جي انتظاميه ڪي ڪنهن نه ڪنهن ڪيس ۾ اڙڪائيندي هئي ، پا وري پنهنجي ڇاڙتن معرفت هن اخبار تي بدناموسي جا ڪيس ڪرائيندي هئي، ليڪن "الوحيد" جي انتظاميه ڪڏهن به پاڻ نه جهڪايو (١).

شروعات ۾ قاضي عبدالرحمان ڪي انگريزن خلاف بغاوت ڪرائڻ لاءِ مضمون لکڻ جي ڏوهه ۾ جيل موڪليو ويو، ان بعد شيخ عبدالمجيد سنڌي پاڻ ادارت جو ڪم هٿ ۾ ڪنيو ليڪن سرڪار ڪيس به ڪو نه ستو.

"تنهن ڪان پوءِ "الوحيد" جا جيڪي ايڊيٽر انگريزن خلاف آزاديءَ جي جدوجهد ۾ سنڌ جي ماڻهن جي حقن جي حفاظت خاطر سرڪاري مهمان خاني ڏانهن موڪليا ويا، تن ۾ جيڪب آباد جي نبي بخش ، قاضي خدا بخش ، دين محمد عليگ ، ۽ عبدالغفور سيتائي جا نالا قابل ذڪر آهن، شيخ عبدالمجيد سنڌي "الوحيد" جي ايڊيٽر جي حيثيت ۾ ٻه ڀيرا جيل ويو" (٢).

حريف اخبارون: "الوحيد" ڪي ابتدا کان وٺي پنهنجي [illegible] همعصر حريف اخبارن جو به مقابلو ڪرڻو پوندو هو، "الوحيد" سنڌ ۾ ڪراچي ۾ ان وقت مسلمانن جي واحد ترجمان اخبار هئي. جڏهن پاڪستان جي حصول جي منزل ويجهي پوندي وئي، تيئن تيئن هندن جون اخبارون "الوحيد" لاءِ ۽ "الوحيد" هندن جـــي اخبارن لاءِ مسئلو بنجي وئي.

الوحيد ڪي مطالعي هيٺ آيل دور جي آخر ۾ ڪراچيءَ مان شايع ٿيندڙ هندن جي ٽن سنڌي اخبارن "هندستان"، "سنسار سماچار" ۽ "هندو سنسار"، ٽن انگريزي اخبارن "سنڌ آبزرور"، ڊيلي گزيٽ" ۽ "ڪراچي ڊيلي" جو ڀرپور مقابلو ڪرڻو پيو. انهن مان "ڊيلي گزيٽ" ته "الوحيد" جي اجراءَ کان وٺـــي

---

(١) ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ: "ڪراچي ضلعي جو سنڌي ٻولي ۽ علم ادب جي ترقيءَ ۾ حصو"، پي - ايچ - ڊي لاءِ مقالو ص

(٢) شيخ عبدالرحيم: "روزانه الوحيد" مقالو، نئين زندگي، آگسٽ ١٩٦٧ ص ٦٢

سندس مخالفت ڪندي رهي. جيئن ته هن اخبار تي " فرنگي سامراج " جو اثر هئو، ان ڪري هوشياري نوڙيءَ مان نانگ بڻائي پئي "الوحيد" سان دشمني پاڙيندي هئي. هن اخبار ۾ "الوحيد" جي صحيح ۽ سچين رپورٽن کي اهڙي نموني سان ته موڙي سوڙي پيش ڪيو ويندو هو، جنهن مان نه صرف "الوحيد" جي ساک پر هندو مسلم لاڳاپن کي به خطرو پيدا ٿيڻ جو انديشو هوندو هو. هتي هڪ مثال ڏيڻ ڪڏهن به بي محل نه ٿيندو. "ڊيلي گزيٽ" مورخه ٧ مئي ١٩٢٠ع جي صفحي ٥ جي هن مواد تي نظر ڊاريو:

" الوحيد ، پنهنجي ٢٥ اپريل ١٩٢٠ع واري شماري ۾ هڪ بيان شايع ڪيو آهي، جنهن ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته هڪ پوليس جمعدار سيوهڻ خلافت ڪانفرنس جي موقعي تي سرڪاري ملازمت ڇڏڻ جو اعلان ڪيو هو ۽ پوءِ استعيفا ڏئي ڇڏي هئي. انهيءَ جمعدار کي سسپنڊ ڪيو ويو آهي.

اسان جي خيال ۾ الوحيد جي اها خبر بنهه من گهڙت آهي. حقيقت هيءَ آهي ته انهيءَ جمعدار کي هڪ هندو ڇوڪريءَ جي بي عزتي ڪرڻ جي ڏوهه ۾ ڊسمس ڪيو ويو هو. انهيءَ جمعدار پاڻ مرادو ڇوڪريءَ جي والدين سان سمجهوتو ڪري ڇڏيو هو، پر جڏهن اها خبر لاڙڪاڻي جي ڊي - ايس - پي کي پهتي ته هن جمعدار تي واضع ڪري ڇڏيو ته ڪيس ڊسچارج ڪيو ويندو. بس ڳالهه اها هئي پوءِ جو ٿي سيوهڻ ۾ خلافت ڪانفرنس ، جمعدار ڪٿي استعيفي ڏيڻ جو اعلان ڪيو".

ڊيلي گزيٽ جي هن انداز مان ئي سمجهي سگهجي ٿو ته "الوحيد" کي ڪهڙين حالتن سان منهن ڏيڻو پوندو هو، ۽ اها سخت طوفانن جي مقابلي ۾ به ڪيئن نه آزاديءَ جي لاٽ ٻاريندي رهي.

الوحيد جو ڏڪوئيندڙ خاتمو: اها انهيءَ وقت جي ڳالهه آهي، جڏهن خلافت جي مسئلي ننڍي کنڊ ۾ روح رائو مچائي ڇڏيو هو. ڌاريئي تسلط جا مخالف ۽ محب وطن سنڌي اڪابر انهيءَ مسئلي ۾ موقعي کي غنيمت ڄاڻي سنڌ واسين کي قربانين ڏيڻ ۽ غلاميءَ جا زنجير ٽوڙڻ لاءِ ذهني طور تي تيار ڪري رهيا هئا. فرنگي سرڪار " ويڙهايو ۽ حڪومت ڪريو" جي حڪمت عمليءَ جي نتيجي ماڻهن کي رنگ نسل، دين ڌرم ۽ ذات پات جي خانن ۾ ورهائڻ ۾ ڪامياب ٿي چڪي هئي. انهيءَ ۾ ـــ

ڪو بہ شڪ نہ آهي تہ تنهن زماني ۾ سنڌ توڙي هند جا ماڻهو " ويڙهايو پهہ حڪومت ڪريو" واريءَ پاليسيءَ جو نشانو بڻجي چڪا هئا، پر اڻ ڳڻين اختلافن هوندي بہ سڀني هڪ ڳالهہ ۾ متفق هئا تہ ڪيئن بہ ڪري سفيد وحشين مان جند ڇڏائي وڃي. ان ڪري هر هڪ پنهنجي پنهنجي ڏِڪَ تي هلي، اها منزل ماڻڻ جي ڪوشش ڪري رهيو.

سنڌي مسلمان بہ ساڳي تند تنواري رهيا هئا، ليڪن انهيءَ وقت ڪا بہ روزانہ اخبار نہ هئي، جا سندن جذبن ۽ امنگن جي ترجماني ڪري. ان زماني ۾ فقط سکر مان هڪ " الحق". اخبار شايع ٿيندڙ هئي. مگر هفتيوار هجڻ ڪري وقت جي هنگامي دور هن جي آواز جي ڪا شنوائي ڪا نہ ٿي سگهندي هئي. ازانسواءِ الحق هڪ خاص پاليسيءَ تي زندگيءَ جون منزلون طي ڪري چڪي هئي وڏيڪ هلڻ لاءِ هن ۾ هڪ وک کڻڻ جي بہ طاقت ڪا نہ رهيل هئي (١)." الوحيد " انهيءَ وقت سنڌي عوام جو آواز ٿي اڀري. " خلافت تحريڪ" کان وٺي " سنڌ جي بمبئي کان علحدگيءَ تائين" ، سنڌ آزاد پارٽيءَ" کان وٺي ويندي " مسلم ليگ" تائين هن اخبار هر دور ۾ سنڌ جي عوام جو ساٿ ڏنو، ۽ ان جي باقوت ترجمان ٿي رهي. ليڪن اها ئي اخبار انهن هٿن سان بند ٿي، جن کي هن مضبوط ڪيو هو. اها اخبار جا فرنگي راڄ جو مقابلو ڪندي رهي، سا پنهنجن اڳيان بي بس ۽ مجبور ٿي پئي. جڏهن عوام غلاميءَ جا زنجير ٽوڙڻ لاءِ ڪوشش ڪري رهيو تہ هن آزاديءَ جي شمع ٻڌجي ڪہ ڪيو، ۽ جڏهن عوام اڃا آزاديءَ جو لاڀ بہ نہ پاتو تہ هن اخبار کي غلام بڻايو ويو.

سر عبدالله هارون جي ذاتي ملڪيت کان وٺي ويندي، "صوبائي خلافت ڪميٽي" جي سپرد ٿيڻ"الوحيد " عوام جو ساٿ ڏنو ۽ عوام "الوحيد " جو ساٿ ڏنو. ڏکئي وقت " الوحيد " عوام جي سار لڌي، ۽ اوکيءَ ويل عوام وري ٻکون ڪاٺي بہ چندا ڀري هن اخبار کي جاري رکيو. هيءَ اخبار غريب عوام تہ هلائي سگهيو، پر جڏهن اميرن جي هٿ آئي هلي نہ سگهي. جڏهن "الوحيد " لميٽيڊ ڪمپني ٿي تہ "الوحيد " جي عوام سان ڪمپني تہ نہ رهي؛ ليڪن اها لميٽيڊ ضرور ٿي وئي، تان جو سيپٽمبر ١٩٥٦ع ۾ انهيءَ اخبار جي آفيس ان جي مشين ۽ هر ڪنهن شئي کي نيلام ڪيو ويو، جنهن ڪڏهن بہ قوم جي عزت نيلام ٿيڻ نہ ڏني.